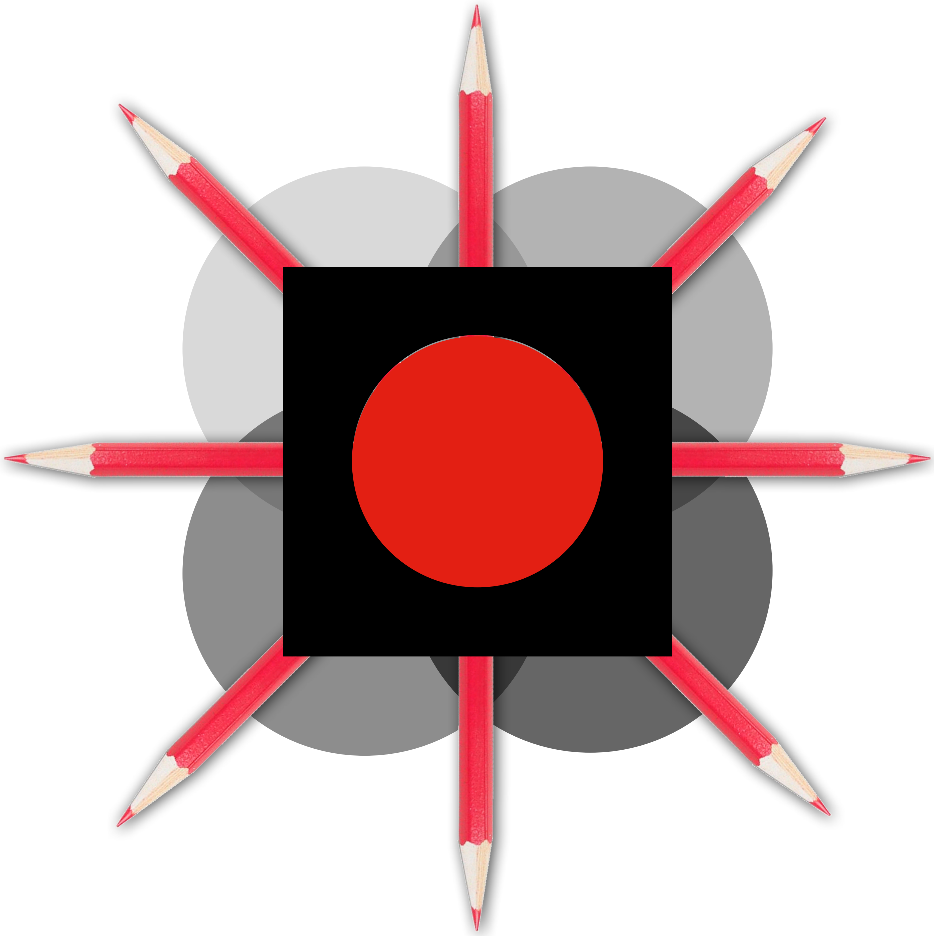
Sociaal en Cultureel Planbureau

Gedeelde waarden en een weerbare democratie

Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes

Gedeelde waarden en een weerbare democratie

Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes

Paul Dekker
Josje den Ridder

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, mei 2016

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het SCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.
De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het SCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

SCP-publicatie 2016-13
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Figuren: Mantext, Moerkapelle
Omslagontwerp: bureau Stijlzorg, Utrecht

ISBN 978 90 377 0793 9
NUR 740

Sociaal en Cultureel Planbureau
Rijnstraat 50
2515 XP Den Haag
(070) 340 70 00
www.scp.nl
info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

De hoofdzaak

In het politieke debat duikt om de zoveel jaar de behoefte op om vast te stellen door welke gemeenschappelijke waarden een democratische samenleving wordt gedragen. Soms uit onzekerheid over 'wat ons nog bindt', soms uit angst dat bepaalde groepen essentiële waarden afwijzen of zelfs gaan bestrijden.
In deze notitie zoeken we in bevolkingsenquêtes naar 'gedeelde waarden' in de Nederlandse samenleving.
We staan hier niet voor de eerder onmogelijk gebleken opgave om een minimale catalogus van gedeelde waarden van de democratische samenleving voor te stellen, maar slechts voor de vraag welke waarden feitelijk gedeeld worden. Ook de identificatie daarvan blijkt niet eenvoudig. We beginnen met een verkenning van het idee van 'gedeelde waarden'. Het *domein* van waarden perken we in paragraaf 1 in tot wat in de literatuur van belang wordt geacht voor een burgerlijke democratische cultuur: een *civic culture* met steun voor de politieke democratie, betrokkenheid bij samenleving en politiek, en tolerantie en vertrouwen tussen burgers. Voor de signalering van het *gedeeld zijn* van waarden kijken we naar (veranderingen in) meerderheidsopvattingen in de Nederlandse bevolking en de wijze waarop die afwijken van de bevolking in andere Europese landen: waarin onderscheidt Nederland zich van andere landen en wat is typisch Nederlands?
Na een uitstapje naar de visie van burgers op een zoektocht naar gedeelde waarden (§ 2), bekijken we voor een aantal onderwerpen welke waarde de bevolking eraan toedicht.
We starten met de waarde die wordt gehecht aan democratie als vorm van landsbestuur en kijken naar de betekenissen die aan die democratie worden toegekend (§ 3). Vervolgens gaan we op zoek naar gedeelde waarden rond vrijheid en gelijkheid op basis van veel materiaal over de steun voor allerlei vrijheden en aanzienlijk minder materiaal over gelijke behandeling en niet-discriminatie (§ 4). Hierna richten we onze blik op broederschap, allereerst door kort aandacht te besteden aan de afwijzing van het gebruik van geweld tussen burgers (§ 5) en vervolgens uitgebreider aan burgerschap, het broederschap van de publieke ruimte (§ 6). Vanuit dat burgerschap doen we een stapje buiten de waarden (wat is in het algemeen nastrevenswaardig?) naar de mentaliteit. We kijken naar enkele houdingen tegenover andere mensen en de politiek die volgens de literatuur belangrijk zijn om een democratische samenleving te laten floreren (§ 7).
Uit de empirische literatuur en enquêtemateriaal komt naar voren dat er brede steun is onder Nederlanders voor 'democratie', 'vrijheid' en 'gelijkheid' als algemene waarden. Achter deze 'gedeelde waarden' gaan echter aanzienlijke verschillen van mening schuil over wat democratie is, waar de grenzen van vrijheid of tolerantie liggen en wat gelijk moet zijn. Ook over burgerschap wordt verschillend gedacht, al wordt wel breed gedeeld dat het eerder om sociale verantwoordelijkheden en gezagsgetrouwheid gaat dan om actieve betrokkenheid bij de politiek.
In de slotbeschouwing (§ 8) concluderen we dat er in Europees en tijdsperspectief weinig reden is om nu grote zorgen te hebben over een gebrek aan gedeelde waarden in de bevol-

king. Dat laat onverlet dat er alle reden kan zijn om zich zorgen te maken over de afwijzing van prodemocratische waarden en het ontbreken van 'goedburgerlijke' instellingen (waarden, normen, houdingen) bij bepaalde bevolkingsgroepen. Die kan men misschien enigszins op het spoor komen door grootschalige bevolkingsenquêtes verder te analyseren, maar er zal ander onderzoek nodig zijn om mensen uit deze groepen echt aan de praat te krijgen.

Voor de rest van de bevolking is de vraag of prodemocratische waarden en instellingen ook echt bijdragen aan een democratische cultuur en aan weerbaarheid van de samenleving tegen krachten die de democratie bedreigen. Daarvoor zou men meer moeten weten over de bereidheid en vaardigheden om zich in te zetten voor de verdediging van waarden, en ook over de onderlinge relaties en institutionele condities om individuele gezindheid collectief vorm te geven. Voor een weerbare democratie is meer nodig dan een meerderheid van democratiegezinde individuen.

We betwijfelen of het willen versterken en vastleggen van 'gedeelde waarden' een verstandig perspectief is. Dat zal bijna onvermijdelijk verwijten oproepen dat de waarden te algemeen zijn (nietszeggend abstract) of juist te bijzonder (en blijkbaar bedoeld om standpunten te diskwalificeren en mensen uit te sluiten). Het lijkt verstandiger om meer in te zetten op de versterking van democratische praktijken die uitnodigen tot waarden delen en overeenstemming zoeken over zaken van gemeenschappelijk belang.

1 Zoeken naar gedeelde waarden

Een weerbare democratische cultuur?

Er bestaan zorgen over de groei van groepen die de democratische rechtsorde afwijzen en daar ook actief tegenin gaan. Die zorgen geven aanleiding om het te hebben over een weerbare democratie (*militant democracy*, *streitbare Demokratie*). In de discussie over dat begrip gaat het primair over de wenselijkheid en de juridische mogelijkheden om tegen antidemocratische groepen op te treden (Rijpkema 2015). Soms krijgt het begrip weerbare democratie een meer culturele duiding en is de vraag hoe burgers en gemeenschappen door waarden en normen, overtuigingen en omgangsvormen weerbaarder te maken zijn tegen de bedreigingen en verlokkingen van antidemocratische bewegingen (zie bv. Scherb 2008). In dat licht zien we de motie die voormalig Tweede Kamerlid Martijn van Dam in juli 2015 indiende in een Kamerdebat over weerbare democratie en waarin hij spreekt over 'gedeelde waarden' en 'onderlinge verbondenheid' in een 'weerbare samenleving'.[1] Uitgangspunt van deze notitie zijn de 'gedeelde waarden'; op de 'onderlinge verbondenheid' komen we aan het einde terug.

De veronderstelling lijkt te zijn dat gedeelde waarden bijdragen aan een democratische cultuur waarin de overgrote meerderheid democratische instituties met enig enthousiasme steunt en waarin antidemocratische ideeën weinig weerklank vinden en spontaan weerwoord krijgen. Dergelijke veronderstellingen komen vaker in de politiek naar boven, zij het met verschillende accenten. In juli 2015 werd er over gedeelde waarden gesproken in een Tweede Kamerdebat over weerbare democratie en het verbieden van antidemocratische groeperingen. Begin deze eeuw ging het iets vager om zorgen over de sociale cohesie en het vermogen van de samenleving om immigranten te integreren. In 2002 kreeg de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) de vraag van het kabinet 'welke fundamentele waarden onze samenleving bindt en waarover conflicten kunnen rijzen' (WRR 2003: 3). Meer vanuit zorgen over gebrekkige maatschappelijke betrokkenheid en participatie deed in 2009 het kabinet-Balkenende IV een poging om tot een 'Handvest van Verantwoordelijk Burgerschap' te komen met daarin 'waarden die vrijwel iedereen onderschrijft' (Verhue en Roos 2009: 8).[2] Ook elders zien we in de politiek de behoefte aan het expliciteren en proclameren van gemeenschappelijke nationale waarden naar voren komen. Steeds spelen er zorgen over de afnemende bindingskracht van traditionele waarden, over polarisatie en dreigende culturele scheidslijnen en in Europa de afgelopen jaren over de integratie van migranten.[3]

Dat de vraag naar gedeelde waarden steeds opnieuw opkomt, is misschien omdat het in de praktijk niet zo eenvoudig blijkt om gemeenschappelijke waarden te formuleren.

Zo schreef de WRR (2003: 143): 'In het waarden- en normendebat wordt herhaaldelijk verwezen naar "gemeenschappelijke waarden", maar zelden durft men die waarden inhoudelijk aan te wijzen.' De staatscommissie-Thomassen, die zich in 2009 boog over de vraag hoe de grondwet toegankelijker kon worden gemaakt, zag er geen heil in om gemeenschappelijke waarden op te nemen in een preambule. Zij concludeerde: 'De Staatscommis-

sie heeft geen hooggespannen verwachtingen van de mogelijkheid om nationale overeenstemming te bereiken over een formulering die verwijst naar gemeenschappelijke waarden en bijdraagt aan de 'samenbinding' van de burgers.' Volgens Brenninkmeijer (2015: 1050) is het 'kenmerkend dat in het verdeelde Nederland geen overeenstemming te bereiken valt over gedeelde waarden'.

'Gedeelde waarden' willen identificeren mag politiek vooral voortkomen uit onzekerheid over de culturele fundamenten van het samenleven en het bestuur, tegelijkertijd lijkt er een grote zekerheid dat Nederlanders iets delen dat hen onderscheidt van anderen. Dat loopt uiteen van zaken als 'gezelligheid', 'tolerantie' en 'nuchterheid' tot een academische typering van Nederland als 'eensgezinde vooruitstrevende natie' met een relatief uniforme vrijzinnige morele meerderheid (Duyvendak 2004: 10). Die typering krijgt ook steun van landenvergelijkend enquêteonderzoek (o.a. Inglehart en Welzel 2005: 57).

Zo breed willen we hier niet op zoek naar gedeelde waarden. Ons uitgangspunt is de weerbare democratie. Die vergt in ieder geval steun voor het idee van democratie als staatsvorm, als manier om een land te besturen. Dergelijke steun is een belangrijk element in gangbare metingen van politieke legitimiteit.[4] In vergelijking met de legitimiteitsliteratuur is onze invalshoek beperkter omdat we de steun voor instellingen en politici buiten beschouwing laten, maar ze is breder omdat we ook kijken naar de waardenkant van omgangsvormen in een democratische samenleving en naar de bereidheid om zich democratisch te engageren. Voor de afbakening gaan we uit van het idee van een *civic culture* zoals dat werd ontwikkeld in het ruim vijftig jaar geleden verschenen gelijknamige boek van Almond en Verba (1989 [1963]). Dat is een interessant uitgangspunt omdat zij hun landenvergelijkende onderzoek in de jaren vijftig deden vanuit de vraag waarom het in sommige landen in de decennia ervoor fout was gegaan met de democratie en in andere landen de democratie houdbaar was gebleken.[5] De auteurs onderkennen het belang van een stevige verankering van democratische waarden en andere houdingen in de politieke en publieke sfeer (steun voor democratische instituties, acceptatie van beleid), maar vragen vooral aandacht voor de sociale en culturele wortels van een politieke democratie.

Een weerbare democratie is in hun optiek aangewezen op verdraagzaamheid en geneigdheid tot samenwerking in de samenleving en op een zekere positieve onderlinge betrokkenheid van burgers. Het gaat daarbij deels om expliciet te benoemen maatschappelijke waarden zoals geweldloosheid en tolerantie, maar zeker ook om impliciete normen, gebruiken en mentaliteit of gezindheid (gemeenschapszin, openheid tegenover onbekende medeburgers). Almond en Verba (1989) legden veel nadruk op coöperatieve houdingen en vertrouwen van burgers ten aanzien van elkaar, maatschappelijke instituties en de politiek. In later onderzoek kwam meer accent te liggen op de democratische waarde van minder coöperatieve en meer kritische houdingen tegenover politiek en overheid. Het ideaal van vooral tevreden en loyale burgers maakte deels plaats voor dat van kritische, geëngageerde, emanciperende en assertieve burgers, althans in studies over waarden in de westerse wereld.[6] Toch blijven dat accentverschuivingen binnen een breed perspectief van een *civic culture* waarin democratie niet alleen geaccepteerd wordt als een manier om collectieve beslissingen te nemen, maar die ook betrokkenheid bij de politiek vergt en een positieve

wederzijdse betrokkenheid tussen burgers. Op de maatschappelijke verbanden daarvan kunnen we in deze notitie niet ingaan, op de oriëntaties van burgers in beperkte mate wel (in § 7).
De veronderstelling is dat er in een democratische cultuur weinig draagvlak is voor en veel weerstand tegen antidemocratische bewegingen en gedragingen (Almond 1989; Halman 2007: 306). Dat blijft ook in deze notitie een veronderstelling. In landenvergelijkend onderzoek in de traditie van de *civic culture* is het een terugkerende vraag in hoeverre culturele kenmerken bijdragen aan de ontwikkeling en bestendiging van democratisch landsbestuur of, omgekeerd, dat bestuur bijdraagt aan de ontwikkeling van democratische waarden en oriëntaties in de samenleving. Waarschijnlijk is het laatste belangrijker dan het eerste (Muller en Seligson 1994; Sullivan en Transue 1999), maar dat zegt nog weinig over de betekenis van een *civic culture* om ondemocratische ontwikkelingen in de samenleving te ontmoedigen.
We duiden de *civic culture* als domein van op te sporen (gedeelde) waarden en oriëntaties verder aan als burgerlijke democratische cultuur. Het woord burgerlijk heeft in het Nederlands niet de vrijwel onomstreden positieve betekenis die *civic* in het Engels heeft en daarom voegen we het woord democratisch toe. We houden het woord er toch in om te benadrukken dat het ook om de samenleving gaat en niet alleen om de politiek.
Waarden die hierop betrekking hebben, gaan over het functioneren van de politiek, de gewenste manier van collectieve besluitvorming, niet de voorkeuren voor uitkomsten daarvan. We willen het niet hebben over 'politieke waarden' in de zin van algemene maatschappelijke doelen (zoals sociale en economische gelijkheid, economische groei, natuurbescherming, ordehandhaving, bijdragen aan wereldvrede, armoedebestrijding elders), laat staan over medisch-ethische kwesties en andere morele vraagstukken of over persoonlijke waarden. Dat alles valt buiten de zoektocht van deze notitie.[7]
Een burgerlijke democratische cultuur kan gezien worden als een voorwaarde om verscheidenheid en tegenstellingen ten aanzien van die andere waarden te verdragen. Hoe sterker de overeenstemming over de regels van het politieke spel en over het verbod op het gebruik van geweld bij meningsverschillen, en hoe sterker de norm van tolerantie en het geloof in de goede bedoelingen van de meeste mensen, hoe fundamenteler we het oneens kunnen zijn over morele vragen, maatschappelijke idealen en doelstellingen van beleid en hoe geruster we kunnen oproepen tot een meer 'antagonistische politiek' (Mouffe 2002; Vasilev 2015). Daartoe kan goede reden zijn als er een heel dominante brede overeenstemming in de politiek is die weinig ruimte laat voor het agenderen van 'afwijkende' belangen en idealen. Het ligt minder in de rede als in een samenleving al sociale en economische spanningen bestaan en het politiek veel moeite kost om de boel bij elkaar te houden.
Ergens tussen destructieve polarisatie en verstikkende consensus in ligt het ideaal van een levendige democratie. Waar dat is, hangt af van de omstandigheden.

'Gedeelde waarden' in bevolkingsenquêtes

Tot zover een inperking van het domein. Dan is nog wel de vraag wat we onder 'gedeelde waarden' verstaan. Er zijn veel definities en benaderingen van waarden in omloop (WRR

2003: 41). We kunnen ze hier als sociale en politieke waarden omschrijven, als overtuigingen over de wenselijkheid van maatschappelijke omstandigheden en van doelen en middelen van handelen. Ze geven met een zekere breedte en abstractie aan wat nastrevenswaardig is en bieden oriëntatie bij het beoordelen van concrete situaties en handelingen. De vaak in een adem met waarden genoemde normen zijn ook evaluatieve overtuigingen, maar minder algemeen en gericht op de aanvaardbaarheid in plaats van de wenselijkheid van gedrag (Marini 2001). Waarden zijn verwant aan houdingen als dieperliggende algemenere oriëntaties (maar houdingen combineren verschillende overtuigingen over hetzelfde object en waarden zijn als basisovertuigingen relevant voor verschillende objecten) en ze kunnen gezien worden als een bepaald soort voorkeuren: niet slechts een kwestie van smaak, maar met een oordeel over wat goed en slecht is. Waarden zijn niet direct te meten; ze moeten worden afgeleid uit wat men doet of zegt (Halman 2007: 309). De waarden die iemand aanhangt, moeten blijken uit haar of zijn gedrag of opvattingen. In deze notitie leiden we ze af of laten we ze min of meer samenvallen met opvattingen die mensen blijkens enquêtes aanhangen. We zijn ons ervan bewust dat dat een wat ruwe manier van doen is.

Wanneer zijn waarden ‘gedeeld’? Onder gedeelde waarden kan men in de eerste plaats waarden verstaan die overeenkomen tussen religies, levensbeschouwingen of politieke ideologieën. Het gaat er dan niet om hoeveel mensen waarden feitelijk delen, maar om overeenkomsten in de leer. De aanhangers daarvan zouden ze moeten delen, maar ook als ze dat niet of maar heel beperkt doen blijven het gedeelde waarden. Zo kun je wijzen op menslievendheid als gedeelde waarde van wereldgodsdiensten of op verdraagzaamheid als waarde van politieke ideologieën in het verzuilde Nederland. In het verlengde hiervan en nog steeds los van de feitelijke aanhang in de bevolking kan men op zoek gaan naar waarden die gedeeld moeten zijn om een bepaalde situatie te bereiken of te handhaven. Welke gemeenschappelijke waarden moeten we hebben en cultiveren om binnen een groep of organisatie een ideaal of een streefcijfer te realiseren, waarover moeten strijdende partijen het eens worden om tot vrede te komen, welke *common values* moeten we bevorderen en eventueel in verdragen vastleggen voor de toekomst van de mensheid of het leven op de planeet (Kim 1999; Bok 2002).
In deze notitie gaat het niet om deze ideële overeenkomsten en gemeenschappelijkheid, maar om het feitelijke gedeeld worden van waarden van de burgerlijke democratische cultuur volgens bevolkingsenquêtes. Een extreem criterium van gedeeld-zijn is dat vrijwel iedereen een waarde onderschrijft.[8] Dan zijn er echter zelden gedeelde waarden aan te wijzen. Lang voordat er een ‘Noord-Koreaanse’ consensus van tegen de 100% geconstateerd kan worden, zal de betreffende vraag al uit de enquête verwijderd zijn omdat onderzoekers er niets aan hebben (‘onvoldoende variantie’). Zonde van het onderzoeksgeld en van de tijd van respondenten, nog los van het risico dat die zich ergeren aan vragen naar vanzelfsprekendheden.
We kunnen in bevolkingsenquêtes ten eerste in het bereik van meerderheidsopvattingen wel kijken naar het minder of meer gedeeld zijn van waarden: neemt de consensus toe of

af? We kijken naar die verschuivingen, maar zonder vast criterium van voldoende 'gedeeldheid'.[9]
Ten tweede kunnen we in het verlengde van wat we eerder schreven over 'typisch Nederlands' gedeelde waarden landenvergelijkend opvatten als iets wat Nederlanders onderling meer delen dan anderen.
Een derde operationalisering voor bevolkingsenquêtes is de vraag in hoeverre groepen in Nederland waarden delen. In hoeverre zijn waarden kenmerkend voor mannen of vrouwen, voor een specifieke generatie of voor mensen met een bepaalde levensbeschouwing? Of komen ze overal in vergelijkbare omvang voor? Die operationalisering laten we in deze notitie om praktische redenen van tijd en ruimte buiten beschouwing.[10]

Wat volgt

In de volgende paragrafen gaan we in data van grotere nationale en internationale bevolkingsenquêtes op zoek naar gedeelde waarden op het door ons vaag begrensde terrein van de burgerlijke democratische cultuur.
In paragraaf 2 exploreren we hoe burgers denken over gedeelde waarden en hoe zij waarden afwegen. In paragraaf 3 gaan we na welk steun er is voor democratie als vorm van landsbestuur, welke betekenissen aan democratie worden toegekend en hoe het staat met de steun voor alternatieven voor de politieke democratie. In paragraaf 4 gaan we in op vrijheid (vooral vrijheid van meningsuiting) en gelijkheid (gelijke behandeling). In paragraaf 5 kijken we kort naar de afwijzing van het gebruik van geweld. In paragraaf 6 staat burgerschap als ideaal centraal: wat kenmerkt een goede burger? In paragraaf 7 laten we de waarden even achter ons en kijken we naar houdingen en gedragsdisposities van de burgerlijke democratische cultuur. Het gaat dan om zaken als betrokkenheid bij de politiek en vertrouwen in medeburgers, niet als een al of niet nastrevenswaardig ideaal (waarde), maar als kenmerk van de geënquêteerden zelf. Paragraaf 8 is een slotbeschouwing waarin we aangeven wat ons zinvol lijkt als vervolgonderzoek en als vervolg van of alternatief voor het verder zoeken naar gedeelde waarden.
Voor deze notitie zijn we aangewezen op secundaire analyse van datamateriaal. De gegevens zijn niet verzameld vanuit onze specifieke interesses of de problemen en interesses die nu de vraag naar gedeelde waarden hebben doen opkomen. We moeten het doen met wat er is – en dat is bij sommige onderwerpen bijzonder weinig. Daarom maken we soms gebruik van vragen die wel aan het thema raken, maar soms net wat minder gelukkig zijn of van vragen die al wat langer geleden gesteld zijn.
Hieronder staat een overzicht van de enquêtes die we hebben onderzocht. Daaruit hebben we afzonderlijke opinies gehaald als aanwijzingen voor het bestaan van waarden. Op een enkele uitzondering na zijn die opinies keuzen in antwoord op gesloten vragen. We gebruiken bij voorkeur tijdreeksen (raken opvattingen meer en minder gedeeld) en landenvergelijkende metingen (zijn ze meer of minder typisch voor Nederland), maar waar die niet beschikbaar zijn, kijken we ook naar 'losse' recente vragen.

Gebruikte bevolkingsenquêtes

Omdat de bevolkingsenquêtes die we raadplegen vaak lange namen hebben, gebruiken we de afkortingen met daarachter het jaartal van het onderzoek. Het gaat om:

COB	Continu Onderzoek Burgerperspectieven – kwartaalonderzoek van het SCP, www.scp.nl
CV	Culturele veranderingen in Nederland – tegenwoordig tweejaarlijks SCP-onderzoek, www.scp.nl
EB	Eurobarometer – tegenwoordig halfjaarlijks onderzoek (met kleinere en kwalitatieve toevoegingen) in opdracht van de Europese Commissie, http://ec.europa.eu/COMMFront Office/PublicOpinion/
ESS	European Social Survey – tweejaarlijks internationaal onderzoek, www.europeansocial survey.org
EVS	European Values Study – achtjaarlijks internationaal onderzoek, www.europeanvalues study.eu/
ISSP	International Social Survey Programme – jaarlijks internationaal onderzoek met wisselende thema's, www.issp.org/
LISS	Longitudinal Internet Studies for the Social sciences – een panel van CentERdata/Univers iteit van Tilburg, met herhaalde metingen en modules over wisselende onderwerpen, www.lissdata.nl/lissdata/About_the_Panel
NKO	Nationaal kiezersonderzoek – onderzoek van consortium van Nederlandse politicologen rond de Tweede Kamerverkiezingen, www.dpes.nl
SOCON	SOciaal-Culturele ONtwikkelingen in Nederland – onderzoek van de sociologen van de Radboud Universiteit Nijmegen sinds 1985 (na Secularisering en Ontzuiling in Nederland (SON) 1979), voor het laatst in 2011-2012, https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:51266

We gaan in op gegevens voor de bevolking als geheel, vergelijkingen tussen Nederland en andere landen en vergelijkingen door de tijd. We maken geen onderscheid tussen bevolkingsgroepen, zoals gezegd omwille van tijd en ruimte.
Voor de leesbaarheid hebben we geen tabellen opgenomen. We volstaan met enkele figuren en illustratieve cijfers en verwijzen verder naar tabellen in de bijlagen (deze zijn te vinden via www.scp.nl bij deze notitie), doorgenummerd en geordend naar de onze paragraafindeling.

Noten

1 'De Kamer, gehoord de beraadslaging, overwegende dat een weerbare democratie een weerbare samenleving nodig heeft waarin opvattingen die ingaan tegen de democratische en morele fundamenten van ons land weinig weerklank vinden en actief weerwoord krijgen; overwegende dat een weerbare samenleving gedragen wordt door onderlinge verbondenheid die gestoeld is op gedeelde waarden; overwegende dat het versterken van onderlinge verbondenheid en het uit- en overdragen van onze gedeelde waarden door de overheid ondersteund kunnen worden; verzoekt de regering, uit te werken hoe op verschillende beleidsterreinen het uit- en overdragen van die gedeelde waarden en het versterken van de onderlinge verbondenheid in de samenleving in het beleid kunnen worden opgenomen of versterkt, en gaat over tot de orde van de dag' (zie TK 2014/2015, 29279, nr. 259).

2 Tussendoor waren er ook nog adviezen van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO 2007) en van de commissie-Van de Donk (2008). De RMO was gevraagd om advies over 'democratie als basiswaarde' en deed vooral pedagogische suggesties om de democratische gezindheid of mentaliteit te bevorderen. De commissie-Van de Donk adviseerde om de kernwaarden van de rechtstaat beter uit te dragen. Deze commissie ging niet op zoek naar gemeenschappelijke waarden, maar ging uit van 'vrijheid', 'gelijkwaardigheid' en 'solidariteit'. Die drie worden nu vaker uitgedragen als dé kernwaarden of gedeelde waarden van Nederland, zowel voor het onderwijs (Veugelers et al. 2015) als voor oude en nieuwe burgers (SZW 2014, op https://www.prodemos.nl/ ook in het Arabisch, Duits, Engels, Eritrees en Frans).

3 Zoals de zorgen over de *Culture wars* (Tiemeijer 2014) en de al langer gaande communitaristische zoektocht naar *shared values* (Etzioni 1992) in de Verenigde Staten, Canadese pogingen om met een lijstje van zeven gedeelde waarden de eenheid van het land, inclusief Quebec, te verstevigen (Kymlicka 1995: 187 e.v.), het zoeken naar de *core values* van *Britishness* in het Verenigd Koninkrijk (McGhee 2010), de Duitse debatten over *Parallelgesellschaften* (APuZ 2006) en eerdere over het bestaan of de wenselijkheid van een *Leitkultur* (Lammert 2006); het weer benadrukken van republikeinse waarden in Frankrijk om polarisatie te temperen (Duyvendak 2004: 12) en de zorgen over 'sociaal-culturele afstand' van migranten in Nederland (Huijnk et al. 2015).

4 Steun voor democratische besluitvormingsprincipes maakt, samen met steun voor procedures en instellingen, deel uit van de regime-legitimiteit, een tussenlaag tussen de identificatie met de politieke gemeenschap (de natiestaat) en de steun voor actoren zoals partijen, politici en gezagsdragers (Easton 1965, Thomassen 2007, Hendriks et al. 2016).

5 In het onderzoek respectievelijk Duitsland en Italië en het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten; als vijfde land werd de jonge democratie Mexico opgenomen. '*The* Civic Culture *study was conceived in the aftermath of World War II. The events of the 1920s and the 1930s and the reflections of social theorist on these events informed their political theory. The tragic collapse of Italian and particularly German democracy and their subversion into participant-destructive manias, and the instability of the French Third Republic, were the powerful historical experiences contributing to this more complex theory of the relationship between political culture and democratic stability*.' (Almond 1989: 16).

6 Zie ondertitel en bijdragen in Dalton en Welzel (2015) en de daar genoemde literatuur. Een andere stroom van onderzoek in de *civic culture*-traditie ging meer door op het belang van onderling vertrouwen en vrijwillige samenwerking tussen burgers. Een hoogtepunt daarvan was het onderzoek naar verschillen in *civic community* in Italië van Putnam (1993) en het vele daarop volgende onderzoek naar verenigingsleven en sociaal kapitaal.

7 Er is echter geen scherpe domeinindeling van waarden te maken en in de literatuur lopen begrippen ook door elkaar. Met 'politieke waarden' wordt soms gedoeld op algemene doeleinden van overheidsbeleid, maar vaak ook op idealen voor de wijze waarop beslissingen in de samenleving genomen moeten worden. Dat geldt bijvoorbeeld voor het invloedrijke onderzoek van Ronald Inglehart (1977; Inglehart en Welzel 2005; Halman 2007).

8 Het liefst 100%, maar er worden nu eenmaal per ongeluk wel eens antwoorden fout aangekruist en een paar mensen mogen ook wel opzettelijk 'foute' antwoorden aankruisen zonder dat dit onmiddellijk het idee van gedeelde waarden onderuit haalt.

9 Duyvendak (2004) neemt 70% instemming als criterium en dan hebben we het gevoelsmatig inderdaad over een overgrote meerderheid. Maar een minderheid van 30% is toch ook niet gering. Electoraal gesproken levert het een Tweede Kamerfractie van 45 zetels op en dat is aanzienlijk meer dan waar de meeste partijen van kunnen dromen of waarover men zich in het geval van prognoses soms al grote zorgen maakt. Kan men in een land van minderheden en gehechtheid aan proportionaliteit bij 70% overeenstemming spreken over 'gedeelde waarden'?

10 Evenals een vierde operationalisering waarbij gedeeld wordt opgevat als het tegenovergestelde van polarisatie op de verdeling van indicatoren voor waarden als zodanig, los van de vraag wie ze aanhangt of afwijst (een waarde kan dan maximaal gedeeld zijn als iedereen er neutraal tegenover staat). Een mooi voorbeeld van deze benadering leveren Beugelsdijk en Klasing (2015), die laten zien dat het sociale vertrouwen in landen of regio's hoger is naarmate er minder polarisatie qua opvattingen over morele en politieke kwesties.

2 Burgers over ‘gedeelde waarden’

Opinieonderzoek uit 2009 in het kader van het Handvest Verantwoordelijk Burgerschap geeft ons enig zicht op de mening van burgers over gedeelde waarden (Verhue en Roos 2009). Uit de groepsgesprekken blijkt dat burgers het belang van het onderwerp inzien: gedeelde waarden en overeenstemming over gedragsregels die daaruit volgen zijn nodig om ‘prettig samen te leven in de openbare ruimte’ (Verhue en Roos 2009: 19). In een enquête werd vervolgens gevraagd wat men ervan vindt om een Handvest Burgerschap op te stellen, ‘een document waarin de waarden staan die burgers met elkaar delen’. Op die manier aangekondigd vindt 89% zo’n handvest een goed en 11% een slecht initiatief (Verhue en Roos 2009: 30). Al werd in groepsdiscussies voorafgaand aan het enquête-onderzoek ook duidelijk dat er scepsis is over het voornemen van de regering om een document met gedeelde waarden op te stellen. Men vindt dat betuttelend, verwacht niet dat het effectief is om de samenhang te bevorderen en vermoedt dat het een manier is van de overheid om verantwoordelijkheid af te schuiven op burgers.

Interessant is dat uit dit onderzoek blijkt dat ook burgers gedeelde waarden niet zien als heilige graal: waarden kunnen strijdig met elkaar zijn, mensen kunnen in de praktijk een andere interpretatie hebben van een abstracte waarde en waarden hoeven niet altijd tot uiting te komen in gedrag (Verhue en Roos 2009: 21).

Burgers zien het belang van gedeelde waarden, maar hebben ze ook het idee dat we in Nederland zoiets als gedeelde waarden hebben? Die vraag is in het onderzoek van Verhue en Roos niet expliciet gesteld, maar uit de bevindingen (waarover meer in § 6) valt af te leiden dat Nederlanders waarden kunnen aanwijzen waarvan ze in ieder geval vinden dat we die met elkaar zouden moeten delen.

In onderzoek van de Eurobarometer wordt wel expliciet gevraagd of er gedeelde waarden zijn, al gaat het daarbij niet over waarden binnen de eigen samenleving, maar over de verwantschap tussen lidstaten van de Europese Unie (EU). 55% van de Nederlanders vindt dat de lidstaten ‘redelijk dicht’ bij elkaar liggen ‘met betrekking tot gedeelde waarden’, 1% vindt dat ze heel dicht bij elkaar liggen, 42% vindt dat ze redelijk/heel ver uit elkaar liggen (F2.1). Opvallend is hoe verschillend hierover binnen de EU wordt gedacht. In diverse landen, waaronder Frankrijk en België, vindt een meerderheid dat waarden van EU-lidstaten ver uit elkaar liggen. De minste afstand zien de Tsjechen en Slowaken, de meeste afstand zien de Letten, terwijl de naburige Esten en Litouwers middenposities innemen.[1]

Noot

1 Van de landenvolgorde kunnen we verder geen verhaal maken en we hebben hier ook niet de mogelijkheid om het verband te onderzoeken tussen gepercipieerde verwantschap en feitelijke overeenkomst in waarden tussen het betreffende land en de rest van de EU. Wel is het zo dat naarmate er in een land meer waardenverwantschap tussen de EU-lidstaten wordt gepercipieerd het imago van de EU positiever is (r = 0,54**) en men er vaker geneigd is tot vertrouwen in de EU (r = 0,42* (n = 28)). Binnen landen geldt ook dat naarmate mensen meer verwantschap zien ze een gunstiger beeld van de EU hebben (r = 0,19*** (Portugal en Estland) – r = 0,48*** (Bulgarije; Nederland 0,32***) en, met uitzondering van

Letland (r = 0,05), ze eerder vertrouwen hebben in de EU (r = 0,11*** (Estland) – r = 0,42*** (Bulgarije; Nederland r = 0,26***). Kortom, de perceptie van verwantschap in waarden is hier iets positiefs, zoals de onderkenning van 'gedeelde waarden' in contact tussen mensen waarschijnlijk ook positiever wordt ervaren dan waardendiversiteit.

3 Democratie als gedeelde waarde

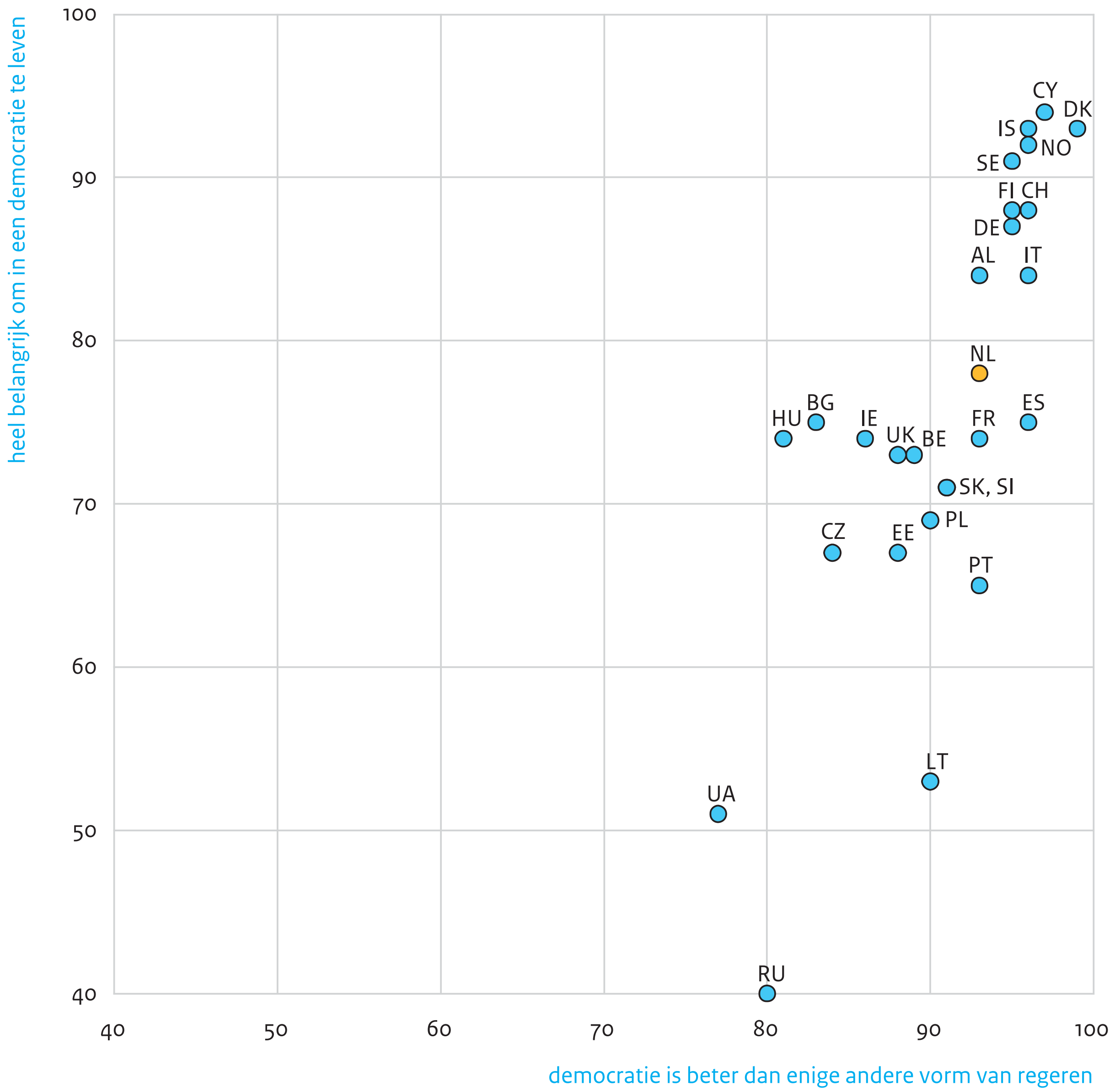
Over één ding zijn Nederlanders het in ieder geval in hoge mate eens: democratie is een goede zaak (Thomassen et al. 2014: 77; Den Ridder en Dekker 2015: 30). Zo is blijkens het EVS 2008 93% van de Nederlanders het eens met de stelling dat een democratie de beste vorm van regeren is en vindt 92% een democratisch systeem een goede manier om het land te besturen (tabel B3.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij deze notitie). In het ESS 2012/'13 vindt 78% van de Nederlanders het ook heel belangrijk (95% minstens tamelijk belangrijk) om in een democratie te wonen. Met zulke positieve cijfers kan 'democratie' wel een breed gedeelde waarde worden genoemd. Daarin staat Nederland niet alleen, zo laat figuur 3.1 zien. Er zijn weliswaar landen waarin minder mensen hechten aan leven in een democratie (omdat ze dat voor hun gevoel ook niet doen of omdat er andere dingen belangrijker zijn: Rusland, Oekraïne, Litouwen); dat democratie een goede zaak is, lijkt nauwelijks omstreden (Butt en Fitzgerald 2014: 4).[1]
Thomassen (2007: 421) wijst er op dat cijfers over de steun voor democratie op zichzelf weinig zeggen. Dat er steun is voor het idee van democratie is een mooi begin, maar om te weten of er echt sprake is van een democratische consensus of gedeelde democratische waarden, moeten we weten wat men onder democratie verstaat.

Maar wat is democratie?

In diverse onderzoeken is getracht met open en gesloten enquêtevragen te achterhalen waaraan mensen denken bij het woord democratie en wat zij kenmerkend achten voor een democratie (zie o.a. Thomassen 1994; Tiemeijer 2010; Welzel en Klingeman 2011; Den Ridder en Dekker 2015). Die open en gesloten vragen leveren net iets andere uitkomsten op, maar wie de lijstjes naast elkaar legt (zie tabel B3.3 en B3.4 in de bijlage; Tiemeijer 2010: 219; Den Ridder en Dekker 2015: 57-58) ziet daarin wel een algemeen beeld naar voren komen.
Mensen associëren democratie met vrijheid (vrijheid van meningsuiting, vrijheid in het algemeen, een vrij land) en met een systeem om besluiten te nemen. Dat laatste gebeurt met een breed scala aan termen; veelgenoemde zijn dat iedereen mag stemmen, dat het een systeem is waarbij het volk (in meerderheid) beslist en waarbij iedereen inspraak heeft (Den Ridder en Dekker 2015: 57-59). Moeten mensen kiezen uit kenmerken, dan wordt ook massaal het belang van vrijheden onderschreven.
Met gegevens uit ESS 2012/'13 kunnen we Nederland vergelijken met andere landen. Net als in Nederland worden in andere EU-landen uit de ESS-lijst met twaalf democratische kenmerken (tabel B3.3 in de bijlage) vrije verkiezingen en een gelijke behandeling van rechtbanken het meest belangrijk gevonden. Die twee kenmerken staan in alle landen bovenaan (Ferrin en Kriesi 2014: 12).
Wat gekozen wordt, is natuurlijk afhankelijk van wat de enquêtes aan mogelijkheden aanbieden. Basisvoorzieningen voor het menselijk bestaan winnen het allicht van kenmerken van het kiesstelsel als ze gekozen mogen worden als 'rechten van burgers in een democra-

tie'. Zo is volgens ISSP 2014 in Nederland het recht op gezondheidszorg veel belangrijker dan het recht op burgerlijke ongehoorzaamheid (tabel B3.4 in de bijlage).
Al met al is er wel enige consensus over wat democratie is, namelijk vrijheid (van meningsuiting), gelijke behandeling en algemeen kiesrecht. Met name uit open vragen naar spontane associaties met democratie wordt duidelijk dat er over de formele democratie (democratie als besluitvormingsprocedure) minder overeenstemming is: die associatie is niet bij iedereen even sterk en over de precieze invulling wordt verschillend gedacht (zie Den Ridder en Dekker 2015).

Figuur 3.1
Steun voor de democratie in 26 Europese landen in 2008/'09 en 2012/'13 (in procenten instemming)

Bron: tabel B3.1 en B3.2 in de bijlage

Geen resolute afwijzing van bestuur door experts of sterke leiders

Een scherper licht op de wellicht wat vrijblijvende steun voor democratie in abstracto is te krijgen door na te gaan hoeveel steun er is voor alternatieven. Voor landsbestuur door het leger is in Nederland weinig steun: slechts 3% vindt dat een goed idee, zo blijkt uit EVS 2008/’09 (tabel B3.5 in de bijlage). Er is in ons land meer steun voor bestuur door een sterke leider die ‘zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen’ (37%) en nog meer voor experts die in de plaats van de regering besluiten nemen (51%). Daarmee neemt Nederland geen bijzondere plaats in binnen West-Europa. Al zijn er ook landen met veel grotere steun voor experts (90% in Bulgarije), veel meer geloof in sterke leiders (85% in Moldavië) en enig draagvlak voor het leger als landsbestuur (32% in Moldavië, 37% in Turkije en 30% in Armenië). Tussen 1999 en 2008 is in ons land de steun voor besluitvorming door experts en sterke leiders toegenomen; de steun voor bestuur door het leger steeg nauwelijks (tabel B3.6 in de bijlage).

Dat een aanzienlijk deel van de Nederlanders open staat voor sterke leiders en besluitvorming door experts blijkt ook uit ander onderzoek. Uit onderzoek van Hilde Coffé en Ank Michels uit 2011 blijkt dat 24% van de Nederlanders politieke besluiten liever zou laten nemen door onafhankelijke experts dan door gekozen politici; 34% wil dat niet, 34% is neutraal en 14% weet het niet. 18% zou liever zien dat ondernemers besluiten nemen in plaats van gekozen politici (Den Ridder en Dekker 2015: 38).

CV 1975-2010/’11 laat zien dat een aanzienlijk deel van de Nederlanders tussen 1970 en 2010/’11 voorstander is van ‘meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben’ in plaats van ‘wetten en instellingen’ (tabel B3.7 in de bijlage). De groep die wel wat ziet in sterke leiders (52% in 2010/’11) is groter dan de groep die sterke leiders afwijst (26%), maar van consensus over dit onderwerp is geen sprake. Ook in het COB zien we verdeeldheid over – in dat geval – ‘krachtige leiders’. 35% vindt het een goed idee om het bestuur van het land over te laten aan krachtige leiders, 34% vindt dat geen goed idee (Den Ridder et al. 2016: 8). Als we met mensen doorpraten over deze stelling blijkt overigens dat de meeste voorstanders dit krachtige leiderschap bekijken in de context van de representatieve democratie. De tegenstanders doen dat vaak niet; zij associëren krachtige leiders met autoritair niet-democratisch leiderschap (Dekker et al. 2013: 28).

Dat de meest antidemocratische vorm van bestuur – besluitvorming door het leger – massaal wordt afgewezen, is een bevestiging dat democratie een breed gedeelde waarde is. Toch wijst niet iedereen niet-democratische besluitvorming door experts of sterke leiders resoluut af en is de steun voor niet-democratische besluitvorming toegenomen. Dit komt vooral door onvrede over de responsiviteit en daadkracht van de representatieve democratie (Hibbing en Theiss-Morse 2002; Coffé en Michels 2014; Den Ridder en Dekker 2015).

Noot

1 Inglehart en Welzel (2005: 270) constateren op basis van internationaal vergelijkend onderzoek dat er geen grote verschillen bestaan tussen landen in hun steun voor de democratie. Die is wijdverbreid. Zij wijzen er wel op dat achter die steun heel verschillende beweegredenen en motieven kunnen zitten

en maken onderscheid tussen ‘intrinsieke’ en ‘instrumentele’ democraten. Intrinsieke democraten zien democratie als doel op zich, ‘instrumentelen’ zien haar als een middel voor het bereiken van welvaart. Inglehart en Welzel suggereren dat instrumentele steun kwetsbaarder is: op het moment dat de welvaart onder druk staat (bv. door economische tegenspoed) kan de steun voor democratie verminderen omdat democratische waarden niet echt ‘doorleefd’ zijn.

4 Vrijheid en gelijkheid

Voordat we ingaan op opvattingen over vrijheid en gelijkheid, kijken we naar opinieonderzoek waarin verschillende waarden, rechten of vrijheden worden vergeleken.

Vrijheden, rechten en waarden vergeleken

In LISS 2014 is voor drie grondrechten (niet-discrimineren, recht op een dak boven het hoofd en de vrijheid van meningsuiting) gevraagd of ze altijd, in sommige omstandigheden niet, in veel omstandigheden niet of nooit hoeven worden nageleefd (tabel B4.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij deze notitie). 79% vindt dat de sociale grondrechten altijd moeten worden nageleefd, 64% vindt dat over niet-discrimineren en 56% van 'kunnen zeggen wat je denkt of voelt'. Sociale grondrechten staan hier dus het minst ter discussie, de vrijheid van meningsuiting het meest: 37% kan daarvan omstandigheden bedenken waarin ze niet hoeven worden nageleefd. We gaan verderop dieper op dit thema in.

In onderzoek van de Eurobarometer uit 1997 is een vergelijkbare vraag gesteld voor zeven vrijheden en rechten (zie WRR 2003: 73). Sociale grondrechten komen in dit onderzoek niet voor, niet-discrimineren en de vrijheid van meningsuiting wel, zij het in andere bewoordingen. Ook in dit – al wat oudere – onderzoek is de vrijheid van meningsuiting minder absoluut dan de bescherming tegen discriminatie, hoewel de percentages onvergelijkbaar zijn. De meeste mensen vinden dat het recht op wettelijke bescherming tegen discriminatie, gelijkheid voor de wet en godsdienst- en gewetensvrijheid onder alle omstandigheden zouden moeten gelden (resp. 89%, 88% en 87%). Voor de vrijheid van meningsuiting en het recht op eigen taal en cultuur is het aandeel dat ze onder alle omstandigheden wil accepteren iets lager, maar nog steeds erg hoog (resp. 76% en 74%). Voor de vrijheid van vereniging (52%) en het actieve en passieve kiesrecht (57%) geldt dat een aanzienlijk kleinere groep ze vanzelfsprekend vindt. Dat de waarde van democratische participatie relatief van minder belang wordt geacht, zien we later in deze notitie nog een paar keer terug.

Er is ook onderzoek waarbij mensen uit een lijst met waarden de drie belangrijkste moeten aankruisen. Die vragen geven inzicht in de prioritering van bepaalde waarden, vrijheden en rechten, al is de lijst die mensen te zien krijgen natuurlijk behoorlijk bepalend voor de uitkomsten.

In onderzoek van de Eurobarometer in 2015 moesten mensen uit een lijst van twaalf waarden de drie belangrijkste kiezen. Vrede, individuele vrijheid, mensenrechten en respect voor het menselijk leven worden door meer mensen belangrijk gevonden dan democratie, gelijkheid, tolerantie en rechtstaat (tabel B4.2 in de bijlage). Zelfontplooiing, respect voor andere culturen en godsdienst staan helemaal onderaan de lijst van waarden die voor mensen persoonlijk van belang zijn.

In een onderzoek van onderzoeksbureau Veldkamp voor het 4 en 5 mei-comité in 2010 (Verhue et al. 2010) moest men drie waarden kiezen uit een lijst van acht. Daar worden 'mensen in hun waarde laten', 'voor je mening uitkomen', 'besluiten nemen op basis van argumenten', 'gelijkheid voor de wet' en 'erkenning van het recht om te verschillen' het

meest gekozen (tabel B4.3 in de bijlage). Opvallend is dat er uit de lijst met acht waarden vijf hoog scoren, een keuze is dus niet evident. In vergelijking met 2005 is er een verschuiving zichtbaar; toen koos men vaker voor vrijheid van meningsuiting en gelijkwaardigheid. Nogmaals: het gaat hier om een afweging tussen waarden; men mocht er maximaal drie kiezen. Het kan dus in theorie best zijn dat voor de laag scorende waarden ook grote steun is.

Vrijheden van meningsuiting

Nederlanders hechten groot belang aan democratie en bij dat woord denken ze vaak aan vrijheid en dan vooral aan de vrijheid van meningsuiting (Den Ridder en Dekker 2015: 57).
Dat de vrijheid van meningsuiting een breed gedeelde waarde is blijkt ook uit cv 1975-2008/'09 (tabel B4.4 in de bijlage). Er is grote steun voor demonstreren (94%) en koningshuiskritiek (80%), en die steun is in vergelijking met 1970 sterk toegenomen. Ook is er veel steun voor het in het openbaar schrijven (76%) en zeggen (76%) wat men wil.
Die steun is sinds 1970 niet zo sterk gegroeid of zelfs gelijk gebleven. Uit cob 2008/1-2015/4 blijkt de steun voor de vrijheid van meningsuiting eveneens: 57% is van mening dat die krachtiger moet worden beschermd, slechts 9% is het met deze stelling oneens (tabel B4.5 in de bijlage). Grote meerderheden steunen dus de vrijheid om te zeggen en schrijven wat je wilt, maar een substantiële minderheid is voorstander van een beperking van deze vrijheden 'op een of andere manier'. Zij zien dus grenzen aan de vrijheid van meningsuiting.
Er is onderzoek waarin wat explicieter wordt gevraagd naar deze grenzen. Nederlanders zijn het over één grens duidelijk eens. Als we de vrijheid van vereniging hier opvatten als een vorm van de vrijheid van meningsuiting, dan zien we dat Nederlanders vinden dat die vrijheid niet geldt voor groepen die de regering met geweld omver willen werpen, voor racistische groeperingen of religieuze extremisten. (tabel B4.6, zie ook tabel B4.8 in de bijlage). Over groepen die de regering met geweld omver willen werpen is men het meest duidelijk: 86% wil een bijeenkomst van zo'n groep zeker niet toestaan, 2% wel (tabel B4.7 in de bijlage). In vergelijking met andere Europese landen neemt Nederland geen uitgesproken positie in. Er zijn landen waarin men toleranter is over extreme opvattingen (o.a. IJsland, Denemarken. Zweden, Frankrijk) en waarin men veel minder tolerant is (o.a. Hongarije, Tsjechië, tabel B4.6 in de bijlage).
Voor mensen met extreme (niet verder gedefinieerde) politieke opvattingen geldt de vrijheid van meningsuiting volgens velen wel. 69% van de Nederlanders vindt dat politiek extreme opvattingen geuit moeten kunnen worden, 8% vindt van niet, 23% twijfelt. In vergelijking met andere landen neemt Nederland een middenpositie in (tabel B4.9 in de bijlage). Als de vraag iets anders wordt gesteld, zien mensen wel grenzen aan de vrijheid van meningsuiting. In het cob zegt 69% dat de vrijheid van meningsuiting niet zo ver mag gaan dat mensen worden gekwetst in hun gevoelens (11% vindt dat niet). Met het kwetsen van *religieuze gevoelens* hebben iets minder mensen moeite, maar nog steeds vindt 57% dat niet de bedoeling.
Aan de ene kant zien we dus enquêtevragen die wijzen op steun voor de vrijheid van meningsuiting – ook bij extreme groepen (het aandeel dat zich tegen de vrijheid van

meningsuiting keert is in ieder geval heel klein). Aan de andere kant zijn er vragen die er op duiden dat een substantiële groep vindt dat die vrijheid niet moet worden ingezet om mensen te kwetsen. Dat heeft vermoedelijk alles te maken met de context en de omstandigheden waaraan mensen denken bij het invullen van de vragen. Het principe van vrijheid van meningsuiting wordt breed gesteund, is een gedeelde waarde, maar lijkt binnen de Nederlandse context 'gepolitiseerd'. Het onderwerp heeft een symbolische betekenis gekregen in het integratiedebat (vgl. Den Ridder et al. 2014: 26). De ene groep vindt dat de vrijheid onderdeel is van de culturele identiteit die onder druk staat, de andere groep dat de vrijheid wordt ingezet om moedwillig mensen te kwetsen – wat volgens hen niet de bedoeling is.

Vrijheid van godsdienst

We hebben geen gegevens over steun voor godsdienstvrijheid in het algemeen. Onderzoek van onderzoeksbureau Veldkamp uit 2010 laat zien dat 70% van de Nederlanders vindt dat de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst in elkaars verlengde liggen (Verhue et al. 2010: 11). We zouden dan voorzichtig kunnen concluderen dat als men vindt dat je mag zeggen wat je wilt, men vermoedelijk ook vindt dat je mag denken en geloven wat je wilt.
Niet iedereen is echter van mening dat aanhangers van religies geheel moeten worden vrijgelaten in hun doen en laten. Al is het natuurlijk wel de vraag wat 'geheel vrijlaten' betekent. Volgens cv 1980-2004 was in 1980 85% voorstander van het volledig vrijlaten van katholieken, 84% vond hetzelfde over protestanten, 70% over islamieten, 71% over humanisten en 57% over Jehova's. In 2004 is men voor alle groepen minder tolerant: 75% is voor het volledig vrijlaten van katholieken, 75% van protestanten, 63% van humanisten, 48% van islamieten en 51% van Jehova's (tabel B4.10 in de bijlage). De vraag is na 2004 niet herhaald. Naar de redenen van de dalende steun tot dat jaar is het gissen. Misschien is men door eigen secularisatie en voortdurende berichtgeving over godsdienstig gefundeerd of gelegitimeerd geweld over de hele linie terughoudender geworden; misschien zijn problemen rond de islam een oorzaak (de vrijheid van 'islamieten' verliest de meeste sympathie in tabel B4.10 in de bijlage) en worden andere geloofsrichtingen in het kader van een gelijke behandeling meegetrokken.

Gelijke behandeling

Een centrale gelijkheid als democratische waarde is de politieke gelijkheid van burgers. Het onthouden van politieke rechten aan bepaalde bevolkingscategorieën – vrouwen, minvermogenden of mensen die geen belasting betalen – is in strijd met deze gelijkheidswaarde. Uitsluiting van rechten op basis van leeftijd (jongeren onder 18 jaar), nationaliteit (niet-Nederlanders bij Provinciale en nationale verkiezingen) of verblijfsduur (lokale verkiezingen) kunnen aanleiding zijn voor discussies 'waar men de grens moet trekken' maar zullen zelden als principiële gelijkheidskwesties worden gezien. We hebben daarover daarom geen opinies gezocht.

Die hebben we wel gezocht over rechten en vrijheden van bevolkingsgroepen op andere gebieden. Hoe groot is de steun voor gelijke rechten en vrijheden (of afkeer van discriminatie) van bevolkingsgroepen of van mensen met *kenmerken die irrelevant zouden moeten zijn*. Die laatste toevoeging maakt het wat tautologisch, maar weglaten kan men haar niet. Het is immers normaal dat mensen met een verschillende geschiktheid voor een baan verschillend behandeld worden in een sollicitatieprocedure. Als het goed is, is die hele procedure gericht op het discrimineren naar geschiktheid. Je komt dan al snel uit op steun voor gelijkheid van mannen en vrouwen, mensen met verschillende seksuele voorkeuren en mensen met een verschillende etnische en culturele of godsdienstige achtergrond.
De oogst aan publieke opiniegegevens is dan bijzonder mager. Er zijn tal van vragen over de gewenste rolverdeling van mannen en vrouwen, over hun natuurlijke aanleg, over de gewenste nabijheid van mensen met een 'andere' seksuele voorkeur of etniciteit enzovoort, maar er zijn opvallend weinig harde vragen naar gelijke rechten en gelijke maatschappelijke vrijheden. Als er vragen zijn naar gelijke rechten voor mensen met verschillende kenmerken, gaat het niet om kenmerken die evident irrelevant zouden moeten zijn. Een voorbeeld is een stelling over het adoptierecht van homoseksuele en lesbische paren of van mensen die niet als paar samenleven. De eerste stelling wordt wel gebruikt om steun voor gelijkheid of afwijzing van discriminatie te meten, maar dat is problematisch als het tegenargument bij dit recht is dat het in het belang van het kind is om door zowel een vrouw als man te worden opgevoed of in een stabiele relatie van twee mensen. De vraag is dan al snel of dat een oprechte overweging is en of er echt sprake is van botsende waarden en belangen, of dat er slechts iets naar voren wordt gebracht ter legitimering van het eigenlijk niet accepteren van gelijkheid.
Men kan verschillende opvattingen hebben over de natuurlijke geschiktheid van vrouwen en mannen om kinderen op te voeden en leiding te geven op het werk, over de wenselijke verdeling tussen de seksen van bijdragen aan het huishoudensinkomen en aan het huishoudelijke werk (over dat alles en veel meer zijn wel vragen beschikbaar in recent onderzoek), maar het is voor onze zoektocht allemaal niet zo relevant. Idem voor de vele vragen die beschikbaar zijn om sociale afstand tussen, sympathie voor of afkeer van groepen te meten. Ze kunnen van waarde zijn om onderdelen te belichten van de wederzijdse betrokkenheid en vrijwillige neiging tot samenwerking van burgers (§ 7), maar voor de meting van vrijheden en gelijkheid zijn andere vragen nodig (welke vrijheden en gelijke rechten ondersteunt men, ook al vindt men het gebruik ervan misschien onnatuurlijk, moreel verwerpelijk of niet prettig).

Zelfs met dergelijke vragen is men er nog niet. Een illustratie daarvoor bood de recente openbare verdediging van het proefschrift van Marjoka van Doorn (2016) over tolerantie, door haar opgevat als 'toestaan met tegenzin'. Als object van tolerantie wilde ze een bevolkingsgroep presenteren die gemiddeld behoorlijk wat afkeur zou oproepen, niet te weinig (want dan is er nauwelijks tolerantie nodig voor de acceptatie) en niet te veel (want dan wil men nauwelijks tolereren). Zo vielen respectievelijk homoseksuelen en pedofielen af en bleven in het huidige Nederland moslims over. Om tolerantie te meten schetste ze vijf

situaties die hypothetisch het leven van de proefpersonen betroffen en niet slechts abstract geformuleerde rechten en principes van gelijke behandeling: toestaan dat collega's op het werk een hoofddoek dragen, halal eten invoeren op de crèche van eigen kinderen, de bouw van een moskee in de buurt, een gebedsruimte inrichten op het werk, en gescheiden gymles invoeren voor jongen en meisjes op de middelbare school van de eigen kinderen. De acceptatie van het laatste was aanzienlijk minder dan van het eerste. Betekent dat dat de tolerantie in het laatste geval minder was? Wel als de geringere acceptatie verklaard zou moeten worden uit 'dichterbij' komen en iets van persoonlijk comfort moeten inleveren, maar niet noodzakelijk als men strijdigheid ervaart met een andere waarde of concurrerend principe (gelijkheid van jongens en meisjes, waarde van menging van seksen) of de overweging dat acceptatie ten koste zou gaan van een ander persoon dan zichzelf (het eigen kind). Zonder betrouwbare informatie over de achterliggende overwegingen is niet te zeggen of verminderde acceptatie erop wijst dat echte tolerantie eigenlijk ontbreekt of dat een bepaalde vorm van tolerantie meer gaat concurreren met andere waarden. Dat vraagstuk bleek niet oplosbaar in de discussie over het proefschrift, laat staan dat wij hier losse antwoorden op allerlei enquêtevragen stellig kunnen duiden in termen van meer of minder neiging tot discriminatie.

Algemene vragen naar gelijke behandeling van groepen zijn er wel in recent onderzoek over seksuele geaardheid. Met de stelling uit ESS 2014/'15 dat homoseksuelen en lesbiennes vrij moeten zijn 'het leven te leiden zoals zij dat willen' is 91% van de Nederlanders het eens, vergelijkbaar met de andere Noordwest-Europese volkeren (tabel B4.11 in de bijlage) en zonder vermeldenswaardige veranderingen in de afgelopen tien jaar (tabel B4.12 in de bijlage).[1]

De steun voor vrijheid om te leven zoals men wil is niet zonder meer een afwijzing van discriminatie op alle mogelijke levensgebieden, maar het ligt voor de hand dat die steun wel gepaard gaat met een voorkeur voor gelijke behandeling van homo's en hetero's. Interessant is dat ondanks de massale steun voor de vrijheden in Nederland in een Eurobarometer van 2015 toch een ruime meerderheid (64% in 2015; tabel B4.13 in de bijlage) meent dat in ons land veel discriminatie naar seksuele geaardheid plaatsvindt. Men ziet gelijke behandeling blijkbaar niet als een (gepraktiseerde) 'gedeelde waarde'. Over de hele linie zijn Nederlanders tamelijk sceptisch of de waarde van niet-discrimineren gerealiseerd wordt. Die scepsis varieert tussen de EU-lidstaten zonder duidelijk regionaal patroon. Alleen in Frankrijk is de scepsis over de hele linie substantieel groter dan in Nederland. In beide landen springt de perceptie van veelvuldige discriminatie naar etnische achtergrond eruit (tabel B4.13 in de bijlage). Een dergelijke perceptie is natuurlijk totaal wat anders dan een acceptatie van discriminatie. De cijfers – 84% van de ondervraagde Nederlanders ziet frequente discriminatie naar etnische afkomst, 66% naar religie of overtuigingen, 64% naar seksuele geaardheid – laten echter wel zien dat er grote twijfel is of het niet-discrimineren een stevig verankerde gedeelde waarde is.

Wordt mensen gevraagd om in concrete voorbeelden te kiezen tussen wel of niet ongelijk behandelen van individuen of bevolkingsgroepen, dan zijn de voorstanders van gelijke

behandeling steeds in de meerderheid (tabel B4.14 in de bijlage). Zo vindt 75% dat mannen en vrouwen nooit verschillend betaald mogen worden voor hetzelfde werk en 8% dat een werkgever er wel voor zou mogen kiezen de man meer te betalen. Minder overtuigend is de meerderheid van 51% die vindt dat een cafébaas allochtonen niet mag weigeren tegen 18% die vindt dat een cafébaas dat wel mag.

Uitstapje: Vrijheid en gelijkheid in concurrentie

Als het gaat om inhoudelijke politieke waarden (algemene doeleinden voor de samenleving) worden vrijheid en gelijkheid vaak tegenover elkaar geplaatst en moeten ze worden afgewogen.
Dat geldt in ieder geval bij sociaaleconomische vragen: wil men mensen meer vrij laten om hun eigen welvaart en welzijn te vergroten en daarmee hopelijk ook de totale hoeveelheid welvaart en welzijn, of vindt men beperkingen van die vrijheid nodig en herverdeling van de uitkomsten van het gebruik van individuele vrijheid wenselijk om iedereen eenzelfde basis te verschaffen, meer gelijkheid of gelijke kansen te creëren, ook weer met het oog op de totale hoeveelheid welvaart en welzijn. Op die manier speelt het niet in het domein van burgerlijke democratische cultuur zoals we dat hier hebben afgebakend. Daarin zouden minimale standaarden kunnen spelen (een minimale levensstandaard om zich met samenleving en politiek te kunnen bemoeien of schrijnende ongelijkheid als belemmering voor wederzijds respect vermijden), maar verder is gelijkheid meer een vraagstuk van gelijke behandeling en gelijke rechten. Voor de meeste mensen zijn vrijheid en gelijkheid op zichzelf belangrijke waarden. Maar hoe wegen zij het belang van beide waarden af als ze moeten kiezen? In EVS 2008/'09 moeten mensen kiezen tussen vrijheid en gelijkheid, toegelicht als 'dat iedereen in vrijheid kan leven en zich onbelemmerd kan ontwikkelen' en 'dat niemand achtergesteld wordt en dat standsverschillen niet zo groot zijn'. Dan kiest 62% van de Nederlanders voor vrijheid en vindt 37% gelijkheid het belangrijkste (tabel B4.16 in de bijlage).
Dat is een ruimere meerderheid dan in de voorgaande metingen sinds 1981 (tabel B4.17 in de bijlage), maar er is altijd een grotere voorkeur voor vrijheid. Nederland hoort, samen met onder andere Montenegro, Noorwegen, Macedonië en Denemarken bij de landen waar de grootste meerderheid voor vrijheid kiest. In veel landen houden beide groepen elkaar veel meer in evenwicht. Er is ook een groep landen waar de meerderheid gelijkheid boven vrijheid verkiest, zoals Frankrijk, IJsland, België en Portugal (zie Gundelach 2014).
In 2008 is ook in de EB gevraagd naar de afweging tussen vrijheid en gelijkheid. In Nederland was 45% het eens met de stelling dat we meer gelijkheid en gerechtigheid nodig hebben, zelfs als dit minder vrijheid voor het individu betekent, 52% was het daarmee oneens (EC 2008: 45). Ook hier is er dus geen consensus als wordt gevraagd naar vrijheid versus gelijkheid. Het aandeel dat het met de stelling eens is en meer gelijkheid wenst, is in Nederland lager dan in andere EU-landen. Zowel in de EVS als de EB slaat de term 'vrijheid' in Nederland meer aan dan elders. Het is jammer dat we bij deze vragen niet weten waar de respondenten aan denken bij vrijheid en gelijkheid, maar het ligt voor de hand dat de afwegingen eerder het economische dan het politieke domein betreffen.

Bij het toekennen van rechten aan verschillende soorten mensen in identieke gevallen wordt niet altijd voor gelijke behandeling gekozen. De overgrote meerderheid gunt een werkloze die vijf jaar gewerkt heeft een uitkering en daarbij maakt het hoegenaamd niet uit of die persoon autochtoon of allochtoon is. Maar een groep autochtone christenen mag

eerder een christelijke school oprichten dan een groep allochtone moslims een islamitische school (tabel B4.15 in de bijlage).[2]

Noten

1 Zie Kuyper (2015) voor uitgebreidere landenvergelijkingen en andere indicatoren. Die bevestigen het beeld van grote maar niet unieke tolerantie in Nederland. In die publicatie is ook aandacht voor verschillen tussen bevolkingsgroepen in Nederland.

2 Vermoed mag worden dat de discriminatiegeneigdheid hier onderschat wordt want de situaties worden direct na elkaar voorgelegd en mensen willen graag consistent zijn.

5 Afwijzing van geweld

Een belangrijke waarde in een democratische samenleving is de afwijzing van het gebruik van geweld om opvattingen en belangen door te zetten en conflicten tussen burgers te beslechten. Een 'positieve' variant is de erkenning van het geweldsmonopolie van de overheid.

We hebben ook hier weinig gegevens over. Sinds 1970 is in cv een paar keer, in 2013 voor het laatst, de stelling voorgelegd 'Hoewel het gebruik van geweld in het algemeen verkeerd is, is het soms de enige manier om een ideaal te verwezenlijken' (tabel B5.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij deze notitie). In 1970 was 32% het daarmee eens en 67% oneens, in 1975 was de instemming gedaald tot 18% en de afwijzing gestegen naar 55% en in 2012/'13 is 14% het eens en 70% oneens met de stelling. Dat wijst op een toegenomen consensus over de verwerpelijkheid van het gebruik van geweld om een ideaal te realiseren. Die 70% is natuurlijk nog lang geen gedeelde waarde in de zin van een alom gedeelde waarde 'waarover geen discussie mogelijk is'. Bedacht moet wel worden dat de stelling niet specifiek geformuleerd is met het oog op de binnenlandse situatie. Men kan ook denken aan geweld in de strijd tegen een onderdrukkend regiem elders in de wereld en we kunnen niet uitsluiten dat dat in de jaren zeventig vaker een associatie was dan in het huidige decennium.

Iets verder weg van de politiek en de publieke sfeer ligt het gebruik van geweld tegen vandalen en criminelen (eigenrichting). socon-gegevens uit 2005 laten zien dat daar vaak wel begrip voor is (tabel B5.2 in de bijlage). Dat is wel afhankelijk van de ernst van het delict en de situatie van de persoon die daarmee te maken krijgt. Een bewoner die een inbreker neerslaat kan op aanzienlijk meer instemming rekenen (75% goedkeuring, 16% afkeuring) dan een voorbijganger die een bekrasser van een auto slaat (35% goedkeuring, 51% afkeuring). In onderzoek een paar jaar later blijken de meningen zeer verdeeld over het gebruik van geweld bij de bescherming van spullen. Met de stelling 'Burgers mogen iemand ernstig letsel toebrengen als dat nodig is om hun eigendommen te beschermen' is in 2012 39% het (zeer) oneens en 27% het (zeer) eens; 31% kiest een neutrale positie (Van Noije 2012: 199).

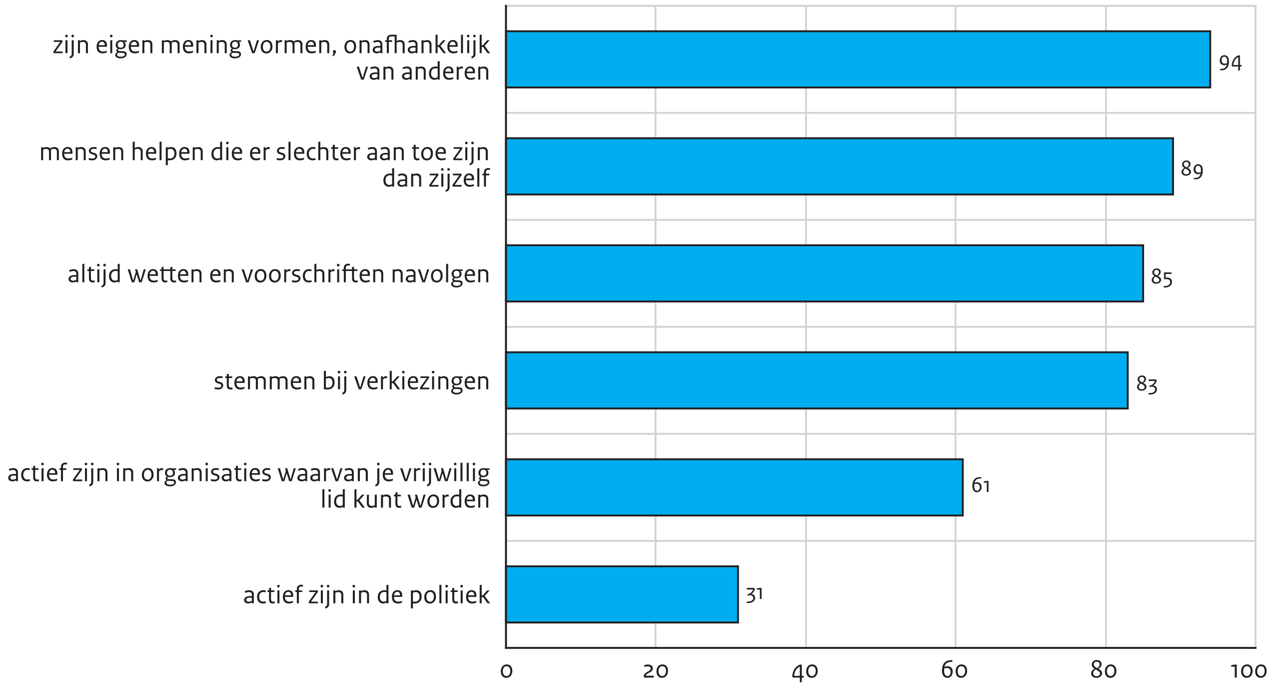
6 Burgerschap

Burgerschap bedoelen we hier natuurlijk niet als een juridische categorie (het Nederlanderschap) maar als iets normatiefs: goed of nastrevenswaardig burgerschap. Internationaal is *citizenship* al heel lang een centrale term in de discussies over democratische waarden.
In Nederland kwam de term pas in het begin van de jaren negentig op (WRR 1992; Van Gunsteren 1992), wellicht door de negatieve connotaties van de kwalificatie burgerlijk (i.c. kleinburgerlijk).
In enkele internationale enquêtes zijn verschillende combinaties van eigenschappen voorgelegd met de vraag wat de belangrijkste zijn of hoe belangrijk ze zijn voor goed burgerschap. De gegevens (tabel B6.1-B6.4 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij deze notitie) zijn deels als wat ouder (2002-2004), maar er is weinig reden om grote veranderingen te verwachten. In de figuren 6.1-6.3 zijn alleen voor Nederland de meest actuele gegevens uit deze internationale onderzoeken vermeld. In figuur 6.1 voert onafhankelijke meningsvorming de lijst aan van zes kenmerken van goed burgerschap, gevolgd door mensen helpen die slechter af zijn. In figuur 6.2 wordt een lijst van acht kenmerken aangevoerd door anderen helpen, op afstand gevolgd door gehoorzamen aan wetten en regels. In figuur 6.3 staan bovenaan een lijst van negen kenmerken dezelfde gezagsgetrouwheid en andere mensen proberen te begrijpen. Het laagst in de lijstjes scoren politieke participatie (anders dan gaan stemmen) en (consumenten)activisme (figuur 6.1 en 6.3), en zwart werken stimuleren (figuur 6.2). De lijstjes bieden natuurlijk niet allemaal dezelfde mogelijke kenmerken van goede burgers, maar duidelijk is dat sociale betrokkenheid en gezagsgetrouwheid hoger scoren dan politieke activiteit. Dat is in andere Europese landen niet anders (tabel B6.1-tabel B6.3 in de bijlage). De voorrang van sociaal burgerschap op politiek burgerschap komt ook uit ander kwantitatief en kwalitatief onderzoek naar voren. Als er actief burgerschap wordt verwacht, dan eerder tegenover de lokale gemeenschap dan met betrekking tot de politiek (Dekker 2005; Jennings 2015).

Hoewel de veranderingen niet groot zijn, laat vergelijking van de aangepaste Nederlandse gegevens in 2002 en 2014 (tabel B6.3 en tabel B6.4 in de bijlage) zien dat gezagsgetrouwheid (naleven van wetten en regels en belasting betalen) belangrijker zijn geworden. Het naleven van wetten en regels is in 2014 de belangrijkste burgerdeugd geworden; dat was het in 2004 al in de meeste Europese landen (tabel B6.3 in de bijlage). Boy- en buycotten is in Nederland in 2014 iets belangrijker voor goed burgerschap dan tien jaar eerder, maar mensen elders in de wereld helpen zakte juist wat verder in als burgerdeugd (Dekker 2015).

Figuur 6.1

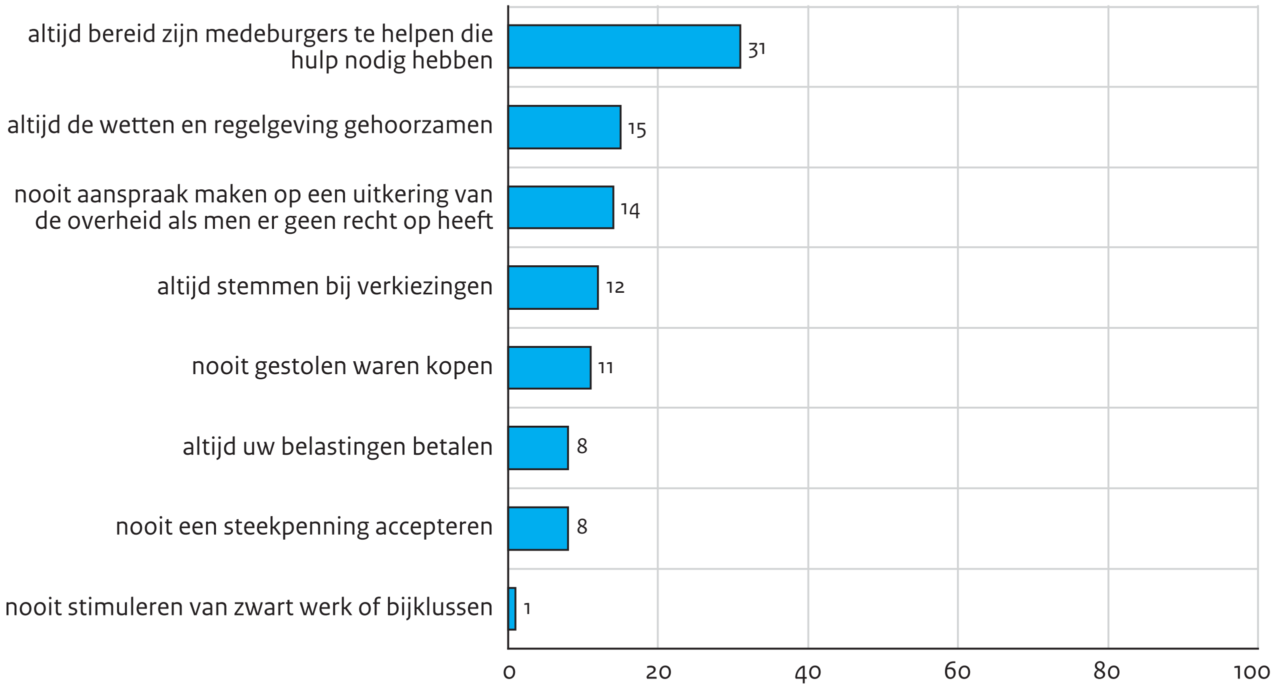
Belang van zes kenmerken van goed burgerschap volgens ESS 2002/'03 (in procenten)

Bron: tabel B6.1 in de bijlage

Figuur 6.2

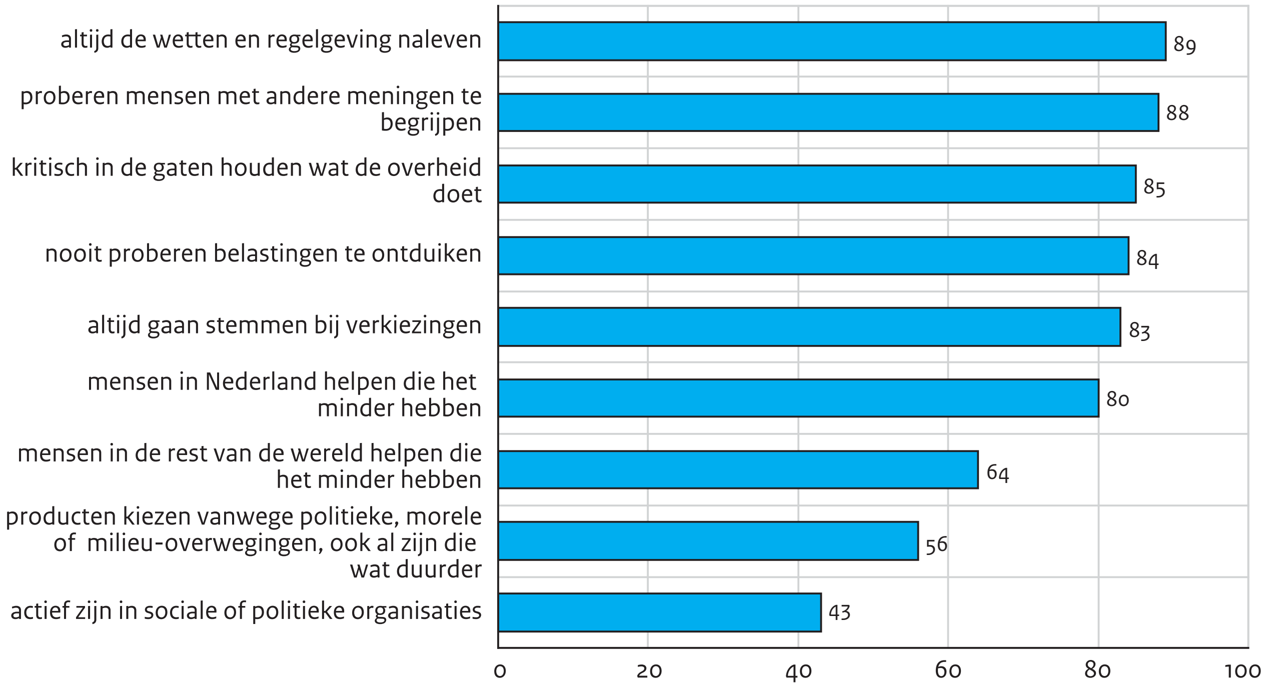
Belang van de acht belangrijkste burgerschapswaarden volgens EB 2004

Bron: tabel B6.2 in de bijlage

Figuur 6.3

Belang van negen kenmerken van goed burgerschap volgens ISSP 2014

Bron: tabel B6.4 in de bijlage

Worden de politieke kenmerken niet voorgelegd, maar wordt mensen gevraagd zelf te formuleren wat een goede burger wel en niet doet (tabel B6.5 in de bijlage), dan begint de overgrote meerderheid van Nederlanders helemaal niet over politiek. In die eigen formuleringen is een goede burger iemand die voor zichzelf zorgt, anderen niet tot last is en ook niet fraudeert en, in meer positieve termen, begrip opbrengt voor anderen, behulpzaam is en zich sociaal engageert, vooral in de eigen omgeving en met mensen die het minder hebben. Een goede burger is een ideale buur. De burgerschapsidealen zijn zelden politiek, maar ook zelden puur privé. Lief zijn voor je kind of je partner valt niet onder het ideaal van burgerschap. Burgerschap heeft wel te maken met een relatie tot onbekende anderen en de grote maatschappij. Dat was zo in SCP-enquêtes in 1996 en 2004 (Dekker 2005) en is een paar jaar later niet anders als in enquêtes en focusgroepen door Veldkamp aan mensen wordt gevraagd wat er zou moeten komen in een 'Handvest Burgerschap', waarin is vastgelegd wat we van iedereen mogen verwachten c.q. de waarden 'die Nederlanders met elkaar delen' (tabel B6.6 in de bijlage). Vooral omgangsvormen moeten volgens burgers in zo'n handvest een plek krijgen; aan het vastleggen van democratische rechten hebben ze veel minder behoefte. Er is veel steun voor verdraagzaamheid (elkaar in waarde laten en accepteren van verschillen), maar al minder voor een open houding. Men heeft het overigens liever over 'prettig samenleven' dan over 'respect'. Er is ook weinig steun om actief deelnemen aan de samenleving op te nemen (Verhue en Roos 2009: 42). 51% vindt dat we dit van elkaar mogen verwachten, 30% twijfelt, 19% vindt van niet (meest gesteunde gedragsregel op dit punt: op de hoogte zijn van wat er in de samenleving gebeurt).

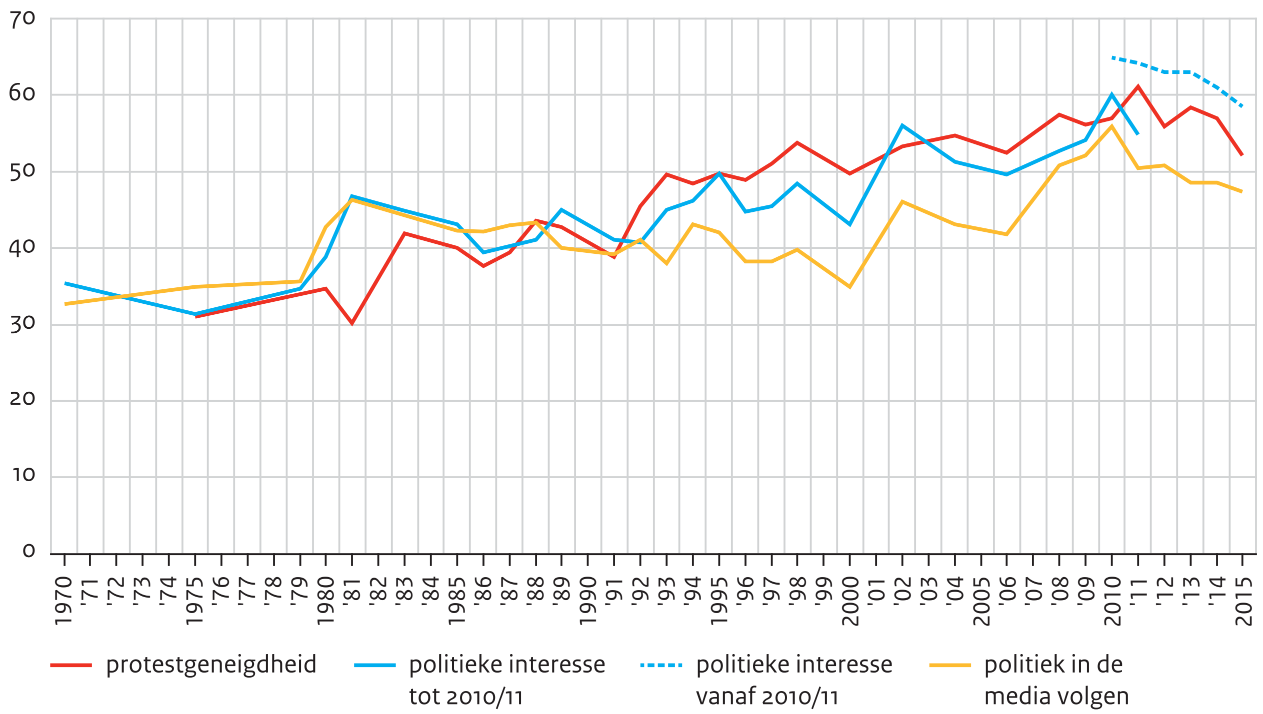
Eveneens weinig steun is er om het gebruik van democratische rechten op te nemen in een handvest. 48% vindt dat we dit van elkaar mogen verwachten, 31% twijfelt, 20% vindt van niet. Van die 48% vindt 92% stemmen bij verkiezingen een belangrijke gedragsregel.
Dat spoort met de gegevens uit de internationale onderzoeken: gaan stemmen is nog wel een breed onderschreven burgerdeugd of burgerplicht, maar zich actief met de politiek bemoeien is zeker geen gedeelde waarde.

7 Meer dan waarden

Tot nu toe hebben we in opvattingen over maatschappelijke en politieke kwesties gezocht naar algemenere voorkeuren die te zien zijn als indicatoren voor prodemocratische waarden. Zoals in paragraaf 1 aangegeven gaat het in een burgerlijke democratische cultuur niet alleen om waarden, maar ook om houdingen tegenover medeburgers en de politiek en om tradities van vrijwillige samenwerking. Die laatste factor laten we hier buiten beschouwing. We beperken ons tot enkele indicatoren voor vertrouwen in andere mensen en voor betrokkenheid bij de politiek.
Vertrouwen in (onbekende) medeburgers is een belangrijke houding in de burgerlijke democratische cultuur omdat het mensen de ruimte geeft om zich politiek te manifesteren (men is minder bang dat het uiten van afwijkende standpunten negatieve gevolgen heeft) en een basis vormt voor collectieve actie (Almond en Verba 1989; Putnam 1993; Sullivan en Transue 1999). Het niveau van sociaal vertrouwen – het idee dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn, dat ze niet alleen aan zichzelf denken en proberen eerlijk te zijn – is in Nederland hoog in vergelijking met andere Europese landen. Alleen in de noordse landen is het hoger en in landen in Zuidoost-Europa is het heel veel lager (tabel B7.1 en tabel B7.2 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij deze notitie). Tijdreeksen uit de EVS wijzen op een toename van het sociale vertrouwen in Nederland. Gesteld voor de keuze dat 'men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen' of 'de meeste mensen wel te vertrouwen zijn', kiest in 1981 38% voor het laatste en in 1999/2000 is dat 59% (tabel B7.5 in de bijlage). In de periode 2002-2015 is er ook nog een stijging (tabel B7.6 in de bijlage). Er zijn wel kanttekeningen te plaatsen bij de indicatoren. Mogelijk zegt het gepresenteerde vertrouwen in anderen vooral wat over het vertrouwen in zichzelf om met andere mensen om te gaan, maar dan nog is veel vertrouwen een positief element van een burgerlijke democratische cultuur.
Gemeten naar het eigen oordeel over de politieke interesse scoort Nederland Europees ook hoog in politieke betrokkenheid. Bij een vergelijking met 42 andere landen in 2008/'09 komt Nederland op de zesde plaats na drie Scandinavische landen, Duitsland en Georgië (tabel B7.3 in de bijlage). Bij vergelijking op een iets andere vraag met veertien andere landen in 2014/'15 komt Nederland op de vierde plaats na twee Scandinavische landen en Duitsland (tabel B7.4 in de bijlage). In deze internationale vergelijkingen hebben we ook het 'niet totaal ontbreken van vertrouwen' in de volksvertegenwoordiging en het rechtssysteem opgenomen. Veel vertrouwen hebben is niet per se een democratische deugd, integendeel, dat kan ook wijzen op een gebrek aan kritische betrokkenheid en desinteresse. Maar helemaal geen vertrouwen is in het algemeen ook niet goed omdat men dan waarschijnlijk niet meer gelooft in mogelijkheden tot verbetering. Het wijst eerder op wantrouwen en afwijzing. Daarvan lijkt in Nederland in beide tabellen nauwelijks sprake. Evenals in andere West-Europese landen hebben zo'n negen van de tien burgers wel enig vertrouwen. Dat is in een aantal Zuidoost-Europese landen wel anders (tabel B7.3 in de

bijlage): 48% in Bulgarije en Oekraïne (naast Wit-Rusland dat met 92% Nederland evenaart; bij politiek vertrouwen scoren ondemocratische landen soms juist bijzonder goed). Politieke interesse en minimaal politiek vertrouwen zijn in Nederland volgens de internationale enquêtes stabiel (tabel B7.4 en B7.5). In figuur 7.1 brengen we ter afsluiting van onze tocht door de enquêtegegevens de ontwikkelingen in politieke betrokkenheid in kaart met een langer lopend Nederlands onderzoek.

Figuur 7.1
Politieke betrokkenheid 1970-2015

Bron: tabel B7.7 in de bijlage (voor een selectie van de in de figuur gepresenteerde jaren)

Over een periode van 45 jaar zien we de politieke interesse toenemen, zowel qua eigen inschatting als wat het volgen van politiek nieuws in de media betreft. De geneigdheid om te protesteren in het geval van waargenomen onrecht in de politiek is ook toegenomen. Dat moet niet meteen worden opgevat als het serieuze voornemen om zich daadwerkelijk in geval van nood met de politiek te gaan bemoeien, maar het suggereert wel dat de norm van kritische betrokkenheid meer wordt onderschreven. Mogelijk is er recent, sinds 2010, wel sprake van een daling op alle drie indicatoren.

8 Slotbeschouwing

We hebben een grote hoeveelheid opinieonderzoek doorzocht op opvattingen die indicatief zijn voor gedeelde democratische waarden en aanverwante houdingen van een burgerlijke democratische cultuur (*civic culture*). Meteen in het begin signaleerden we al dat we weinig gedeelde waarden hoefden te verwachten in de zin van alom aanvaarde 'waarden waarover geen discussie mogelijk is'. Ruim voor het punt dat vrijwel iedereen hetzelfde standpunt heeft, zal de betreffende enquêtevraag al zijn geschrapt. Zo zijn er geen vragen te vinden om te laten zien dat vrijwel iedereen vindt dat vrouwen en mannen gelijke rechten moeten hebben. We hebben het 'gedeelde' in deze notitie opgevat als iets gradueels en gekeken in hoeverre relevante opvattingen in de Nederlandse bevolking aangehangen worden en in hoeverre die aanhang afwijkt van die elders in Europa.

Wat heeft deze zoektocht naar gedeelde democratische waarden opgeleverd?

De eerste conclusie is dat er grote steun is voor de begrippen democratie, vrijheid en gelijke rechten. Hier kunnen we toch wel spreken van 'gedeelde waarden' in de zin van massaal aangehangen waarden. De betekenis daarvan is echter beperkt. Ze danken hun populariteit aan hun abstracte karakter, hun leegte of vrije invulbaarheid. We hebben gezien dat aan democratie heel verschillende betekenissen worden toegekend en vrijheden en gelijke rechten met veel minder enthousiasme worden begroet als ze concreter worden, als ze gaan botsen met andere waarden en de nadelen van hun toepassing in zicht komen. Dat is trouwens ook iets wat burgers zelf waarnemen (Verhue en Roos 2009: 24-25).

De tweede conclusie is dat aan politieke participatie weinig waarde wordt gehecht. Vrijheid van vereniging en kiesrecht vindt men minder absolute waarden dan niet-discrimineren, gelijkheid of de vrijheid van meningsuiting. Desgevraagd zien ook burgers weinig in democratische participatie expliciet vastleggen als 'gedeelde waarde'. Afgezien van het (meer plichtmatige?) gaan stemmen is politieke activiteit geen belangrijke burgerschapswaarde. Een goede burger geeft geen overlast, is hulpvaardig en gezagsgetrouw, denkt zelfstandig na en probeert anderen te begrijpen.

Los van het vocabulaire van gedeelde waarden kan de derde en laatste conclusie zijn dat de Europese en longitudinale cijfers weinig reden geven om zich zorgen te gaan maken over de burgerlijke democratische cultuur in ons land. We zitten doorgaans met andere Noordwest-Europese landen in de hoek van de goede cijfers en de ontwikkelingen gaan over de hele linie minstens zo zeer de goede als de verkeerde kant op.

Die laatste conclusie is geruststellend, maar uitsluitend gestoeld op vergelijkende cijfers voor de totale bevolking. We hebben in deze notitie nergens naar deelpopulaties gekeken en we zijn ook niet ingegaan op de achtergronden van mensen die democratische waarden afwijzen of anderszins de kenmerken van de burgerlijke democratische cultuur niet delen.

Vervolgonderzoek

Verder onderzoek in groepen op afstand van de burgerlijke democratische cultuur is een voor de hand liggende suggestie. Dergelijk onderzoek kan starten bij de achtergronden van

mensen die in bevolkingsenquêtes weinig democratische gezindheid tentoonspreiden, maar standaardenquêtes zijn niet de manier om die groepen aan de praat te krijgen. Daar is meer kwalitatief onderzoek voor nodig (zie Ter Berg en Bos 2007; Dekker 2002; Huijnk et al. 2015).
In het verlengde van onze verkenning ligt veeleer verder onderzoek naar de geënquêteerde 'doorsneebevolking'. Daarvoor is het goed zo nu en dan vragen naar belangrijke waarden van de burgerlijke democratische cultuur te herhalen, die misschien niet heel dringend zijn of waarvoor grote consensus bij de beantwoording wordt verwacht. Daarom zullen we in de enquête Culturele Veranderingen in Nederland 2016/'17 de vragen naar politieke vrijheden (tabel B4.4 in de bijlage) en de open vraag naar burgerschapswaarden (tabel B6.5 in de bijlage) ook weer eens opnemen.
Vervolganalyses met beschikbaar materiaal zijn gewenst om meer zicht te krijgen op combinaties en achtergronden van waarden en andere oriëntaties. We moesten ons hier beperken tot afzonderlijke opvattingen als indicatoren voor de hele bevolking, maar het zou goed zijn om beter te weten hoe individuen opinies verschillend combineren en hoe die combinaties kenmerkend zijn voor groepen in de samenleving. Zijn er in Nederland subculturen qua democratische oriëntaties te onderscheiden (vgl. Inglehart en Welzel 2005; Klicperová-Baker en Košťál 2015) en zo ja, hoe zijn die gerelateerd aan sociale verschillen? Dit zijn vragen in het hart van de problematiek van de sociaal- en politiek-culturele scheidslijnen (Bovens et al. 2014) en ze passen in het hier gekozen perspectief van de *civic culture*. Die werd door Almond en Verba (1989) in de jaren zestig al geschetst als combinatie van subculturen (met sterke relaties met opleidingsniveau).

Van gedeelde waarden naar het delen van waarden

Aanleiding voor deze notitie was de motie-Van Dam die stelde 'dat een weerbare samenleving gedragen wordt door onderlinge verbondenheid die gestoeld is op gedeelde waarden'. We hebben hier alleen de gedeelde waarden verkend en kwamen in het uitstapje in paragraaf 7 slechts via mentale betrokkenheid bij politiek en samenleving in de buurt van verbondenheid. Er zijn echter minstens drie redenen om sceptisch te zijn over een op gedeelde waarden gestoelde verbondenheid. Ten eerste zijn er tal van voorbeelden van eenheid van groepen met verschillende waarden en grenzen tussen groepen met verwante waarden (Kymlicka 2005: 187 e.v.). Ten tweede is het benadrukken van gedeelde waarden waarschijnlijk weinig insluitend (daarvoor zijn die waarden te abstract en universeel), terwijl, ten derde, er wel een gevaar ontstaat van sociaal-culturele uitsluiting. Het poneren van gedeelde (Nederlandse, Europese, westerse, seculiere?) waarden zal in ieder geval niet door iedereen worden opgevat als uitnodiging om mee te doen en zich te binden.

Zoals we in paragraaf 1 stelden wordt het belang van gedeelde waarden gemakkelijk overschat en het risico van het streven daarnaar gemakkelijk onderschat (zie ook O'Donovan 2009). Het is goed te overwegen dat samenleven en democratie eerder gemeenschappelijke normen voor gedrag vergen, maar dat die normen op uiteenlopende waarden kunnen zijn gebaseerd. 'Gij zult niet doden' is een goede norm, die men kan volgen als goddelijk

gebod of vanuit geloof in de onschendbaarheid van het menselijk leven. Dit voorbeeld laat tevens zien dat het probleem niet hoeft te zijn dat normen onvoldoende gedeeld worden. De heftige maatschappelijke reacties op normafwijkend gedrag van enkelingen illustreren eerder een stevige consensus.

Maar terug naar de burgerlijke democratische cultuur als grondslag van een weerbare democratie. Zou het geen vruchtbaarder perspectief zijn om te bevorderen dat mensen waarden delen in plaats van intekenen op gedeelde waarden? In deze notitie passeerden allerlei opvattingen de revue die het karakter hadden van botsende en schurende waarden (vrijheid versus respect voor elkaar; democratie versus daadkracht; vrijheid om op te roepen tot geweld). Mensen maken verschillende afwegingen, afhankelijk van persoonlijke voorkeuren, formuleringen, framing en setting. Daar kan zinvol onderzoek naar gedaan worden (meer lastige dilemma's voorleggen, survey-experimenten, condities variëren, heel veel meer laten toelichten bij keuzen van antwoorden in enquêtes, meer discursieve methoden, groepsgesprekken). Minstens zo belangrijk is om na te gaan hoe in het echt mensen met verschillende achterliggende waarden en overtuigingen rond door hen ervaren samenlevingsproblemen hun waarden met elkaar delen om tot oplossingen te komen. Daaruit kunnen verbondenheid en wellicht ook meer dan situationeel gedeelde waarden ontstaan.

Literatuur

Almond, G.A. (1989 [1980]). The intellectual history of the civic culture concept. In: G.A. Almond en S. Verba (red.), *The civic culture revisited* (p. 1-36). Newbury Park: Sage.

Almond, G.A. en S. Verba (1989 [1963]). *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations*. Newbury Park: Sage.

APuZ (2006). Parallelgeselschaften? Special van *Aus Politik und Zeitgeschichte* 1-2/2006.

Berg, J. ter, en M. Bos (2007). Argumenten voor afzijdigheid ten opzichte van democratie. Opvattingen van vier specifieke groepen respondenten. In: *Vormen van democratie* (p. 71-152). Amsterdam / Den Haag: Uitgeverij swo / Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

Beugelsdijk, S. en M.J. Klasing (2015). Diversity and trust: The role of shared values. In: *Journal of Comparative Economics*, http://dx.doi.org/10.1016/j.jce.2015.10.014.

Bok, S. (2002 [1995]). *Common values*. Columbia: University of Missouri Press.

Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Brenninkmeijer, A. (2015). Stresstest Rechtsstaat Nederland. In: *Nederlands Juristenblad* 2015, afl. 16, p. 1046-1055.

Butt, S. en R. Fitzgerald (2014). Democracy: Critical consensus? Britain's expectations and evaluations of democracy. In: A. Park, C. Bryson en J. Curtice (red.), *British Social Attitudes: the 31st Report* (p. 1-24). Londen: NatCen Social Research.

Coffé, H. en A. Michels (2014). Education and support for representative, direct and stealth democracy. In: *Electoral Studies*, jg. 35, p. 1-11.

Commissie-Van de Donk (2008). *Onverschilligheid is geen optie*. Advies van de maatschappelijke commissie 'Uitdragen kernwaarden van de rechtsstaat' onder voorzitterschap van W.B.H.J. van de Donk. Den Haag: ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Dalton, J.R. en C. Welzel (red.) (2015). *The civic culture transfomed: From allegiant to assertive citizens*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dekker, P. (red.) (2002), *Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focus-groepen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. (2005). Goed burgerschap in enquêtes. In: P. Dekker en J. de Hart (red.), *De goede burger* (p. 69-83). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. (2015). Burgerschap en protest: de harde cijfers. In: M. van Hulst en T. Jansen (red.), *Onder de motor-kap van de modernisering* (p. 81-87). Den Haag: Boom bestuurskunde.

Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2013). *Burgerperspectieven 2013|4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Doorn, M. van (2016). *Accepting the disliked. The practice and promotion of tolerance*. Amsterdam: Vrije Universiteit (dissertatie).

Duyvendak J.W. (2004). *Een eensgezinde vooruitstrevende natie: over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (oratie).

Easton, D. (1965). *A framework for political analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

EC (2008). *Standard Eurobarometer 69. Values of Europeans 1*. Brussel: Europese Commissie (http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb69/eb69_values_en.pdf).

Etzioni, A. (1992). On the place of virtues in pluralist democracy. In: *American behavioral Scientist*, jg. 35, nr. 4/5), p. 530-540.

Ferrin, M. en H. Kriesi (2014). Europeans' Understandings and Evaluations of Democracy: Topline Results of Round 6 of the European Social Survey. Geraadpleegd via www.europeansocialsurvey.org/essresources/findings.html.

Ferrin, M. en H. Kriesi (2016). Introduction: Democracy – the verdict of the Europeans. In: M. Ferrin en H. Kriesi (red.), *How Europeans view and evaluate democracy* (p. 1-20). Oxford: Oxford University Press.

Gundelach, P. (2014). Freedom or equality. In: W. Arts en L. Halman (red.), *Value contrasts and consensus in present-day Europe* (p. 143-161). Leiden/Boston: Brill.

Gunsteren, H. van (1992). Vier concepten van burgerschap. In: J.B.D. Simonis, A.C. Hemerijck en P.B. Lehning (red.), *De staat van de burger* (p. 44-61). Meppel / Amsterdam: Boom.

Halman, L. (2007). Political Values. In: R. Dalton en H. Klingemann (red.), *Oxford Handbook of Political Behavior* (p. 305-322). Oxford: Oxford University Press.

Hendriks, F., K. van der Krieken, S. van Zuydam en M. Roelands (2016). *Bewegende beelden van democratie. Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015.* Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Hibbing, J.R. en E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.

Huijnk, W., J. Dagevos, M. Gijsbers en I. Andriessen (red.) (2015). *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Inglehart, R. (1977). *The silent revolution*. Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, R. en C. Welzel (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jennings, M.K. (2015). The dynamics of good citizenship norms. In: T. Poguntke, S. Rossteutscher, R. Schmitt-Beck en S. Zmerli red.), *Citizenship and democracy in an era of crisis* (p. 93-111). New York: Routledge.

Kim, Y. (1999). *A common framework: the ethics of the 21st century*. Parijs: Unesco.

Klicperová-Baker, M. en J. Košťál (2015). European sociopolitical mentalities: Identifying pro- and antidemocratic tendencies. Part I – Individual citizens' perspective. In: *European Societies*, jg. 17, nr. 3, p. 301-332.

Kuyper, L. (2015). *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship*. Oxford: Oxford University Press.

Lammert, N. (red.) (2006), *Verfassung, Patriotismus, Leitkultur. Was unsere Gesellschaft zusammenhält*. Hamburg: Hoffmann und Campe.

Marini, M.M. (2001). Social Values and Norms. In: E.F. Borgatta en R.J.V. Montgomery (red.), *Encyclopedia of Sociology* (p. 2828-2840). New York: Macmillan.

McGhee, D. (2010). *Security, citizenship and human rights: Shared values in uncertain times*. Basingstoke: Palgrave McMillan.

Mouffe, C. (2009 [2005]). *The democratic paradox*. Londen: Verso.

Muller, E.N. en M.E. Seligson (1994). Civic culture and democracy: The question of causal relationships. In: *American Political Science Review*, j. 88, nr. 3, p. 635-652.

Noije, L. van (2012). Coproductie veiligheid. In: V. Veldheer, J. Jonker, L. van Noije en C. Vrooman (red.), *Een beroep op de burger* (p.188-212). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

O'Donovan, N.J. (2009). *Common values and liberal democracy*. Cambridge: Harvard University (dissertatie).

Putnam, R.D. (1993). *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.

Ridder, J. den, en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ridder, J. den, M. den Draak, P. van Houwelingen en P. Dekker (2014). *Burgerperspectieven 2014|4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ridder, J. den, P. Dekker, P. van Houwelingen m.m.v. Esther Schrijver (2016). *Burgerperspectieven 2016|1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Rijpkema, B. (2015). *Weerbare democratie. De grenzen van democratische tolerantie*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.

RMO (2007). *Vormen van democratie*. Amsterdam / Den Haag: Uitgeverij SWO / Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

Scherb, A. (2008). *Der Bürger in der Streitbaren Demokratie*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Sullivan, J.L. en J.E. Transue (1999). The psychological underpinnings of democracy. In: *Annual Review of Psychology*, nr. 50, p. 625-650.

SZW (2014). Kernwaarden van de Nederlandse samenleving. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Thomassen, J. (1994). Democratie in Nederland. In: J. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), De Nederlandse Kiezer 1994 (pp. 85-95). Leiden: DSWO Press.

Thomassen. J. (2007). Democratic values. In: R. Dalton en H. Klingemann (red.), *Oxford Handbook of Political Behavior* (p. 418-434). Oxford: Oxford University Press.

Thomassen, J., C. van Ham en R. Andeweg (2014). *Wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Bert Bakker / Prometheus.

Tiemeijer, W. (2010). Het is maar wat je democratie noemt... In: H. Dijstelbloem, P. den Hoed, J.W. Holtslag en S. Schouten (red.), *Het gezicht van de publieke zaak* (p. 205-240). Amsterdam / Den Haag: Amsterdam University Press / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Tiemeijer, W. (2014). De Verenigde Staten: culture wars. In: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?* (p. 205-240). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

TK (2014/2015) *Rechtstaat en rechtsorde, motie van het lid Van Dam*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 29279, nr. 259.

Vasilev, G. (2015). The uneasy alliance between consensus and democracy. In: *The Review of Politics*, nr. 77, p. 73-98.

Verhue, D. en S. Roos (2009). *Bouwstenen van burgerschap. Een onderzoek in het kader van het Handvest voor Verantwoordelijk Burgerschap*. Amsterdam: Veldkamp.

Verhue, D., R. van Kalmthout en B. Koenen (2010). *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2010. Voorwaarden voor vrijheid. Kwantitatief en kwalitatief onderzoek voor het Nationaal Comité 4 en 5 mei*. Amsterdam: Onderzoeksbureau Veldkamp.

Veugelers, W., V. Stolk en J. Bron (2015). *Op zoek naar gedeelde waarden. Handreiking waarden en burgerschapsvorming op scholen*. Enschede: SLO (Nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling).

Welzel, C. en H.-D. Klingemann (2011). Democratic congruence re-established. In: M. Rosema, B. Denters en K. Aarts (red.), *How democracy works* (p. 89-114). Amsterdam: Pallas Publications.

WRR (1992). *Eigentijds burgerschap*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

WRR (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam / Den Haag: Amsterdam University Press / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2015

2015-1 *Rapportage sport 2014* (2015). Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978 90 377 0731 1

2015-2 *Media:Tijd in beeld. Dagelijkse tijdsbesteding aan media en communicatie* (Het culturele draagvlak, deel 14) (2015). Nathalie Sonck en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0732 8

2015-3 *Aanbod van arbeid 2014. Arbeidsdeelname, flexibilisering en duurzame inzetbaarheid* (2015). Jan Dirk Vlasblom, Patricia van Echtelt en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0595 9

2015-4 *Zicht op zorggebruik. Ontwikkelingen in het gebruik van huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en verpleging tussen 2004 en 2011* (2015). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0641 3

2015-5 *Surveying ethnic minorities. The impact of survey design on data quality* (2015). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0545 4

2015-6 *Maten voor gemeenten. Prestaties en uitgaven van de lokale overheid in de periode 2007-2012* (2015). Evert Pommer, Ingrid Ooms en Saskia Jansen. ISBN 978 90 377 0738 0

2015-7 *Concurrentie tussen mantelzorg en betaald werk* (2015). Edith Josten en Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0550 8

2015-8 *Langer in Nederland. Ontwikkelingen in de leefsituatie van migranten uit Polen en Bulgarije in de eerste jaren na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (SCP) en Marcel Lubbers (Radboud Universiteit). ISBN 978 90 377 0571 3

2015-9 *Gisteren vandaag. Erfgoedbelangstelling en erfgoedbeoefening* (Het culturele draagvlak, deel 15) (2015). Andries van den Broek en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0665 9

2015-10 *Vrouwen, mannen en de hulp aan (schoon)ouders* (2015). Alice de Boer, Mirjam de Klerk en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0745 8 (elektronische publicatie)

2015-11 *Jeugdzorg: verschil tussen budget en contract. Een voorbeeld uit de regio* (2015). Evert Pommer en Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0737 3 (elektronische publicatie)

2015-12 *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen 2015* (2015). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0742 7

2015-13 *Migranten uit Midden- en Oost-Europese landen in Nederland door de tijd gevolgd. Een vergelijking tussen twee panelonderzoeken* (2015). Mérove Gijsberts (SCP), Marcel Lubbers (RU), Jaco Dagevos (SCP/EUR), Joost Jansen (EUR), Godfried Engbersen (EUR) en Erik Snel (EUR). ISBN 978 90 377 0744 1 (elektronische publicatie)

2015-14 *Ouderenmishandeling in Nederland. Inzicht in kennis over omvang en achtergrond van ouderen die slachtoffer zijn van ouderenmishandeling* (2015). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk (red.) ISBN 978 90 377 0748 9

2015-15 *De onderkant van de arbeidsmarkt in 2025* (2015). Marloes de Graaf-Zijl, Edith Josten, Stefan Boeters, Evelien Eggink, Jonneke Bolhaar, Ingrid Ooms, Adri den Ouden en Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0742 7 (elektronische publicatie)

2015-16 *Op afkomst afgewezen. Onderzoek naar discriminatie op de Haagse arbeidsmarkt* (2015). Iris Andriessen, Barbara van der Ent, Manu van der Linden en Guido Dekker. ISBN 978 90 377 0746 5

2015-17 *Co-wonen in context. Samenwonende generaties, mantelzorg en de kostendelersnorm in de* AOW (2015). Cok Vrooman, Alice de Boer, Jean Marie Wildeboer Schut, Isolde Woittiez en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0750 2 (elektronische publicatie)

2015-18 *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden* (2015). Lotte Vermeij en Jeanet Kullberg. ISBN 978 90 377 0753 3 (elektronische publicatie)

2015-19 *Wmo- en AWBZ-voorzieningen 2009-2012; Een nulmeting* (2015). Ab van der Torre en Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0539 3

2015-20 *Vraag naar arbeid 2015* (2015). Patricia van Echtelt, Roelof Schellingerhout en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0754 0

2015-21 *Nederland in Europees perspectief. Tevredenheid, vertrouwen en opinies* (2015). Jeroen Boelhouwer, Gerbert Kraaykamp en Ineke Stoop.(red.). ISBN 978 90 377 0756 4

2015-22 *Opvoeden in niet-westerse migrantengezinnen. Een terugblik en verkenning* (2015). Freek Bucx en Simone de Roos (red.). ISBN 978 90 377 0673 4

2015-23 *Vijf jaar Caribisch Nederland. Gevolgen voor de bevolking* (2015). Evert Pommer en Rob Bijl (red.). ISBN 978 90 377 0755 7

2015-24 *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland* (2015). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0757 1

2015-25 *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid. Opvattingen van werkenden over aanvullende pensioenen* (2015). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0758 8 (elektronische publicatie)

2015-26 *Vijf jaar Caribisch Nederland | Journalistieke samenvatting. Gevolgen voor de bevolking* (2015). Evert Pommer en Rob Bijl (red.); samengevat door Karolien Bais. ISBN 978 90 377 760 1 (elektronische publicatie)

2015-27 *Verzorgd in Europa: kerncijfers 2011. Een vergelijking van de langdurige zorg van 50-plussers in zestien Europese landen* (2015). Debbie Verbeek-Oudijk, Isolde Woittiez, Evelien Eggink en Lisa Putman. ISBN 978 90 377 0761 8 (elektronische publicatie)

2015-28 *Roemeense migranten. De leefsituatie in Nederland kort na migratie* (2015). Mérove Gijsberts (scp)en Marcel Lubbers (ru) isbn 978 90 377 0763 2

2015-29 *Keuzeruimte in de langdurige zorg. Veranderingen in het samenspel van zorgpartijen en cliënten* (2015). Mariëlle Non (cpb), Ab van der Torre (scp), Esther Mot (cpb), Evelien Eggink (scp), Pieter Bakx (eur) en Rudy Douven (cpb). isbn 978 90 377 0762 5 (elektronische publicatie)

2015-30 *55-plussers en seksuele oriëntatie. Ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele 55-plussers* (2015). Jantine van Lisdonk en Lisette Kuyper. isbn 978 90 377 0766 3

2015-31 *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland.* (2015). Redactie: Willem Huijnk, Jaco Dagevos, Mérove Gijsberts en Iris Andriessen. isbn 978 90 377 0767 0

2015-32 *Pensions: solidarity and choice. Opinions of working people on supplementary pensions.* (2015). Stella Hoff. isbn 978 90 377 0771 7 (elektronische publicatie)

2015-33 *Public sector achievement in 36 countries. A comparative assessment of inputs, outputs and outcomes* (2015). Benedikt Goderis (red.) isbn 978 90 377 0741 0

2015-34 *De sociale staat van Nederland 2015* (2015). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer en Iris Andriessen. isbn 978 90 377 0768 7

2015-35 *Informele hulp: wie doet er wat ? Omvang, aard en kenmerken van mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg en ondersteuning in 2014*(2015). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns en Sjoerd Kooiker. isbn 978 90 377 0769 4

2015-36 *Betrokken wijken. Ervaringen van bewoners en professionals met wijkverbetering in vier (voormalige) aandachtswijken* (2015). Jeanet Kullberg, Lonneke van Noije, Esther van den Berg, Wouter Mensink en Malika Igalla, m.m.v. Hanneke Posthumus. isbn 978 90 377 0764 9

2015-37 *Zorg vragen of zorg dragen? Een verkenning van de invloed van netwerken en inkomen op het gebruik van langdurige zorg door Nederlandse 55-plussers* (2015). Isolde Woittiez, Evelien Eggink, Debbie Verbeek-Oudijk en Alice de Boer. isbn 978 90 377 0765 6 (elektronische publicatie)

scp-publicaties 2016

2016-1 *Trust, life satisfaction and opinions on immigration in 15 European countries* (2016). Jeroen Boelhouwer, Gerbert Kraaykamp en Ineke Stoop. Isbn 978 90 377 0775 5

2016-2 *Lekker vrij!? Vrije tijd van vrouwen, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen* (2016). Wil Portegijs (scp), Mariëlle Cloïn (scp), Rahil Roodsaz (Atria) en Martin Olsthoorn (scp). isbn 978 90 377 0776 2

2016-3 *Kiezen bij de kassa. Een verkenning van maatschappelijk bewust consumeren in Nederland* (2016). Peggy Schyns. isbn 978 90 377 0709 0

2016-4 *Kleine gebaren. Het belang van dorpsgenoten voor ouderen op het platteland* (2016). Lotte Vermeij. isbn 978 90 377 0779 3 (elektronische publicatie)

2016-5 *Niet buiten de burger rekenen! Over randvoorwaarden voor burgerbetrokkenheid in het nieuwe omgevingsbestel* (2016). Andries van den Broek, Anja Steenbekkers, Pepijn van Houwelingen en Kim Putters. ISBN 978 90 377 0774 8

2016-6 *Een lang tekort. Langdurige armoede in Nederland* (2016). Jean Marie Wildeboer Schut en Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0780 9

2016-7 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2014* (2016). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk, Mirjam de Klerk en Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0785 4 (elektronische publicatie)

2016-8 *LHBT-monitor 2016. Opvattingen over en ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen* (2016). Lisette Kuyper. ISBN 978 90 377 0787 8

2016-11 *Societal Pessimism: A Study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences* (2016). Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0786 1

2016-13 *Gedeelde waarden en een weerbare democratie. Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes* (2016). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0793 9 (elektronische publicatie)

2016-14 *Thuiszorguitgaven en informele hulp. Relatie tussen veranderingen in de thuiszorguitgaven en het gebruik van informele hulp* (2016). Debbie Verbeek-Oudijk en Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0792 2 (elektronische publicatie)

2016-16 *Het brede-welvaartsbegrip volgens het SCP* (2016). Jeroen Boelhouwer. ISBN 978 90 377 0794 6 (elektronische publicatie)

Overige publicaties

Burgerperspectieven 2015 | 1 (2015). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0740 3

Burgerperspectieven 2015 | 2 (2015). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0751 9

Burgerperspectieven 2015 | 3 (2015). Paul Dekker, Pepijn van Houwelingen en Tom van der Meer. ISBN 978 90 377 0759 5

Burgerperspectieven 2015 | 4 (2015). Paul Dekker, Rozemarijn van Dijk, Pepijn van Houwelingen, Wouter Mensink en Yvette Sol. ISBN 978 90 377 0772 4

Burgerperspectieven 2016 | 1 (2016). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen, m.m.v. Esther Schrijver ISBN 978 90 377 0772 4

Gescheiden werelden? (2014). Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.). ISBN 978 90 377 0734 2. Gezamenlijke uitgave van het SCP en de WRR.